

Пиміш Хмельниченко

ТИМІШ ХМЕЛЬНИЧЕНКО

Історична повість О.Рогової

З малюнками П. Холодного
Переказала М. Загірня
(3-є незмінене видання)

"HOWERLA"

41 E. 7th St., New York 3, N. Y.

1956

Дорогому Андрійкові

в День Уродин

Від Стрижів ~~Майстер~~

CLEVELAND 23. лютого 1960.

ЧАСТИНА ПЕРША.

I. В дорозі.

Палюче липнєве сонце стояло вже на вечірньому упрюзі, але йому наче не хотілося ховатися за обрій і воно ясним промінням осявало покручені Дніпрові береги.

По над берегом вузьенькою стежкою їхало чоловіка з п'ятнадцятеро козаків. З одєжі знати було, що то лейстровики. Попереду баским конем їхав отаман. З убрання знати було, що то козацький сотник; а на його шаблю, густо саджену самоцвітами та на чудову рушницю французького роблива позаздрив би й кожен магнат. Поруч із сотником їхав дужим татарським конем хлопець років восьми; він скидався на сотника, як викопаний.

— Тату, та скоро ж ми доїдемо до тієї фортеці, як там вона зветься?—нетерпляче спитав він сотника.

— Потерпи, козаче, отаманом будеш,—одказав усміхнувшись, батько.

— Батьку,—спитав козак, що їхав зараз за сотником,—і відкіля оті французи натягли деревні задля своєї фортеці? Тут же скрізь степи несходимі, а лісу немає.

— Пан коронний гетьман казав мені, що вони деревню по-над річкою Самаркою рубали, а сюди водою приганяли.

— А там великі ліси, тату? — цікаво спитав хлопець.

— Великі, синку, дуже великі! Там наче рай: і меду, і черешень, і дичини всякої, і звіру всякого в лісі аж кишить.

— Чому ж ми, тату не живемо там? І до Січі ближче було б, до завзятих козаків-січовиків.

Батько всміхнувся: засміялися й козак.

— Ач який моторний! Що гарне, те й наше... Буде й з тебе завзятий козак, будеш отама-ном!—весело озвався присадкуватий старий козак з сивими бровами, що понависали йому над очима.

— А тобі хочеться на Січ? — спитав у хлопця молодий козак з ледві помітними чорненькими вусиками.

— Хочеться, пане Смольчуже! — одмовив хлопчик, і обличчя йому засяло.

— Чувш, батьку Богдане,—озвався старий козак до сотника,—твое орля в орляче гніздо проситься.

— Ще поспіє!—нехотя відказав сотник. — Хай спершу на Дніпро та на пороги надивиться.

— А це вже так, братіку,—всміхаючися сказав старий козак хлопцеві,—хто не проплив порогами та не помірявся силою з татарами, той ще не козак і такого ні в один курінь не приймуть.

— Я, дідку, не боюся, ні порогів, ні татар,—поважно відказав хлопець.—Як би тато дозволив, то я такий, що хоч би й зараз на Січ.

— То як же, Богдане, дозволиш?—весело спитав старий козак сотника.

Богдан сердито глянув на його.

— До старих літ ти, Ганжо, дожив, а розуму не нажив! Чого хлопця баламутити? Адже знаєш, яка голова в його: твоїх жартів потім і не виженеш з неї.

Всі замовкли, а хлоп'я сумно похнюпидося.

Так поминуло кілька хвилин.

Ось проти неба видно стало темні скелі.

Ганжа під'їхав до хлопця і торкнув у плече.

— Чого зажурився? Облиш тую Січ! Краєц на нехристів подивимось, що воно за птиці.

Хлопець підвів голову і спитав у батька:

— Тату, можна мені побігти чвалѐм?

Можна, синку: степ рівний, та й трава вигляда—татарві ніде сховатися.

— Гей-ге!—скрикнув хлопець, торкнувши коня острогами і випроставшись на стременах.

Кінь став дибки, захріп, потім полетів як вихор. Хлопець то раптом спиняв коня, то знову летів, як вихор.

— Гарний їздець твій син Богданку! —сказав Ганжа, з великою втіхою дивлячися на хлопця. — Добрий буде козак!

Богдан мовчки кивнув головою. Він пильнував сина очима, аж поки той знову під'їхав до своїх.

— А ну швидче, хлопці!—гукнув сотник до козаків. Тепер уже недалеко.

Оддалік, трохи вбік од річки, проти неба видно було похмурі вежі нещодавно збудованої фортеці, що звалася Кодак. Козаки цікаво роздивлялися на ту новину. Брови їм насупились, обличчя похмурнілі: старий Ганжа несамохіть ухопився за шаблю.

— О, бодай їх лихо побило, бісових дітей!—бубонів він! — Перевелися лицарі-отамані: не буде вже на Січі другого Тараса або Наливайка. І яка ж то Січ стала, що попустила себе на глум якимсь там французам!..

— Годі тобі бубоніти!—ласкаво сказав йому Богдан:—ще й на наш вік отаманів стане. Поки в козаків шаблі в руках, поти не страшні їм фортеці.

— Пошербилися чогось шаблі козацькі,—журили-

во відказав Ганжа.—Ех, добре колись було! Як налетять було козаки, то ніщо проти їх не вистоїть, усе зруйнують.

Старий козак наче аж помолодчав, згадавши колишні походи, колишні звитязства. Згорблена стареча спина випросталась, в очах блиснула відвага. Всі козаки теж випросталися, очі їм заблищали, вуси заворушилися, руки несамохіть ханалися за шаблі. Навіть спокійний пан сотник засовався на сідлі і почав сіпати за поводи.

— Химерний ти, Ганжо! сказав він.—Чого тобі заманулося старе згадувати? Що було, те минуло. Тепер ми служимо королеві, і ласкавий король не забуде нас, вірних слуг своїх.

— Знаємо ми твою королівську ласку!—промовив Ганжа, махнувши рукою.—Облиш уже свого короля!. Не завдавай серцю жалю!..

І він замовк, понурившись.

Хлопець тим часом пильно поглядав то на батька, то на старого козака і дослухався до їх розмови. „Так наче і таткова правда, і дідова,—думалось йому,—але хто ж із їх більшу правду каже? Це ж правда, що король ласкавий; ба яку гарну шаблю татові подарував! Але ж і дід неправди не скаже...“ Хлопець так замислився, що не помітив, як і до фортеці доїхали.

Круг фортеці набудовано було всяких крамничок, яточок та рундучків—і чого там тільки не продавано! Навкрути юмилися москвини, вірмени, турки, волохи, литвини та ляхи, переважно робочі люде; було й кілька козаків, таких, що служили у пана Конецпольського.

Мости, якими в'їздилося до фортеці, було зведено вгору, а на шанцях сюди й туди ходили вартові у французькому військовому вбранні.

Жиди корчмарі оточили козаків і впевняли, що їх аж до ранку не впустять у фортецю, бо

як зайде сонце, то вже нікого не впустять, хоча б навіть і короля.

— А гляди, що правду вони кажуть,—сказав Ганжа Богданові.—Коли б не довелося нам заночувати у цьому жидівському кублі.

— Та ні!—відказав Богдан,—я покажу французам грамоту коронного гетьмана; там же написано, щоб нас пущено в фортецю і дано все, чого нам треба.

— Та кому ж ти її покажеш, тую грамоту? Як би ж то були вартові такі, як треба, а то ніби опудала якісь із дерева повитісувані.

Ганжа вгадав: хоч як Богдан кричав та впевняв, що він приїхав од самого коронного гетьмана, їх у фортецю таки не пущено і навіть уваги на їх не звернено. Полковник Маріон, що сидів у фортеці з двома сотнями війська, боявся зради і дуже пильнував, щоб по заході сонця в фортецю нікого не пущано.

Довелося вернутися. Корчмарь Янкель уже дожидав козаків біля густо побудованих крамничок.

— Та куда ж це ти нас, у степ, чи що ведеш?—бубонів Ганжа, як Янкель усе вів їх, поминаючи всякі провулочки та заулочки.—І де це всі інші корчмарі порозбігалися? Тут же й ближче єсть де стати.

— А я вас, шановне панство, одкупив собі,—лукаво трусячи борідкою, казав жид:—поки ви до фортеці їздили, то я вас і одкупив собі в інших. Багаті пани-козаки не часто до нас прибувають, то можна дати за їх одступного.

— А тепер ти те одступне з нас здереш?

— І бідному Янкелеві треба ж якось жити на світі,—відказав корчмарь, лукаво підморгуючи і відчиняючи двері в свою халупчину.

II. Утік.

Хаїко!— гукнув Янкель, увиходючи в хату:— гостей маємо!

За хвилю з'явилася жидівка з великою хусткою на плечі і, низько вклонившись гостям, почала поратися біля печі.

— Тимоше, йди сюди!— гукнув сотник на свого сина.— Замість щоб сидіти отут у душній халупі, підемо походимо берегом та на Кодацький поріг подивимось, а тут тим часом вечеряти наварють.

За сотником пішли й інші козаки; у хаті zostалися тільки Ганжа, Смольчук та ще один немолодий козак, Іван Злий на прізвисьце.

Ганжа покликав Янкеля.

— Любиш червінці?— спитав він, показуючи йому золотого.

— Чого пан бажає?— спитав Янкель і ніби за-мер, дожидаючися відповіді.

— Говори мені про Січ, про запорожців, про Сулиму, одно слово про все, що знаєш; та не бреш, бо вб'ю.

Янкель зробив сумне обличчя і злякано закрутив головою.

— Пан козак хоче згубити з світу бідного жиди. Що ми тут можемо знати про славне козацтво Січове? Вони сюди до нас не заходять... та й не зайдуть,— радісно додав він, поглядаючи на величезний кулак Ганжин.

— Ну, не тобі про те слезувати, куди вони зайдуть, чи не зайдуть,— суворо перепинив йому мову козак.— А про запорожців ти знаєш, бо сам пробовкнувся.

— Ні, ні, вельможний пане! Коли ж я вам що говорив?— ледві вимовив Янкель, ще дужче злякавшись.

— Ну, то я знаю, що ти три роки прожив на

Січі. А немає такого корчмаря на світі, щоб, проживши на Січі, забув про неї. Ти запевне знаєш усе, що там діється.

В цю мить Хайка підійшла до чоловіка і сіпнула його за полу.

— Бери!—стиха сказала вона йому по жидівському,—тут не скоро діждемся такого щастя.

— А нащо панові ковакові знати про Січ?—вагаючися спитав Янкель. — Адже пан—лейстровик?

— Ну то що, що лейстровик? Саме лейстровикам і треба знати про степових розбишак. Мабуть же й ти не трохи лиха від їх зазнав, живучи на Січі?

Янкель видимо заспокоївся; обличчя йому осмутило.

— Ой, багато, ласкавий пане! Душогуби вони! Тричі мене грабували... Ну, та й я їм оддячив!..

— Оддячив?..—повагом сказав Ганжа. — Бачу, що ти, Янкелю, молодець! Як же ти їм оддячив?

— Довго казати та певне вельможному панові й слухати нецікаво,—лукаво всміхнувшись, сказав корчмарь.

— Може й так!—згодився Ганжа.—То оповідай же швидче, що діється на Січі.

— Як що пан дасть два червінці, то може Янкель і пригадає собі, що там діється,—сказала Хайка.

— І два червінці знайдемо,—згодився Ганжа і виняв другого червінця.

— Запорожців тепер немає на Січі,—таємничо почав Янкель:—Вони ходили в похід на турків. Сулима награбував у турків і золота, і зброї, а тепер стоїть за порогами, де Січі вертаючися...

— За порогами кажеш?—перепинив Янкелеві мову Ганжа.—Чого його туди занесло?

— Вони ховали здобич у свої сховища, та про-

чули, що татари в степу на їх чигають: то вони й кинулись мёрщій туди і побили татарву, а тепер либонь скоро на Січ підуть.

— А де ж саме тепер Сулима?

— У степу, зараз за порогами. Та тільки пани козаки не подужають їх, бо там їх сила-силенна.

Ганжа лукаво всміхнувся.

— А ми їх сюди заманимо,—весело сказав він.— Мавш кого, хто б нас туди довів?

— Ой, страшне діло пан козак замишляє! Сулима хитрий, як біс, а відважний, як сам сатана.

— Ну, гаразд! Годі базікати! Я Сулиму й сам добре знаю. Говори, чи мавш такого, хто б туди довів, а там уже я дам собі з ним раду, бо й не таких, як він, приборкував.

Янкель неймовірно похитав головою.

— Хай буде, як пан козак бажає. Бєть тут перекінчик. Він учора прибіг з козацького табору, до пана гетьмана прямує... Я приведу його, як що пан козак має червінці...

— Гаразд!—одказав Ганжа.—А тепер давай їсти, бо вже он і пан Богдан з товариством ідуть.

Моторний Янкель поставив і горілки, й пива, а Хайка не згірш за козачку наварила вечеряті.

Тиміш сидів посередині між батьком та старим Ганжою. Ганжа нахилився до Богдана і сказав йому стиха:

— Батьку, маю тобі дещо сказати.

Богдан пильно глянув на його і теж стиха одповів:

— Як повечеряємо.

— Про віщо дід говоритиме?—подумав Тиміш.— Мабуть про щось дуже важне, бо то говорив би тут, щоб усі чули.

Як батько та дід, повечерявши, вийшли з хати і крадькома десь піпчили, Тиміш і собі крадькома пішов назирці.

Темна, непрозора ніч спустилася на Дніпро, на його береги і на незграбну фортецю,—її ледві помітно було в темряві.

— Ходімо ліворуч у степ,—сказав Богдан,—бо тут щоб не підслухав хто.

Тиміш як кішка тихесенько крався за ними. От вони спинилися й посідали. Тиміш обережно ліг у траві і, притаївши духа, слухав, про що говорять батько з Ганжею.

— Сулима недалеко,—казав Ганжа, — за порогами.

— За порогами?—ніби зовсім байдужно сказав сотник,—ну, то що?

— А те, що аби тільки звістку йому подати, то він умить зруйнує цей французький мурапинник.

— А хто ж йому звістку зміг би подати?—спитав Богдан.

— Я!—впевнено відказав дід.

— Ти, братіку, забув либонь, що ти на службі в короля—глузливо сказав сотник:—забув, що тебе записано в реєстр і що ти одержуєш, або, певніше сказавши, може колись одержиш гроші за службу.

Ганжа засміявся.

Ото то ж бо й є, що все „може“ та „колись“,... Не ти б казав, а не я б слухав... Старий Ганжа наскрізь тебе бачить, хоча ти й хитрий лис...

Богдан якось чудно муркнув і помовчав трохи: тоді спитав:

— Чого ж тобі треба від мене? Хочеш їхати, то й їдь,—мені щод до того?

— А те, батьку, що я поїду з Смольчугом, а ти не кажи, куди, а скажи, що послав нас наперед. Бо ж не вгадаєш, що в кого на думці: всі козаки, та не всі певні... А Смольчуга я знаю, бо сам викохав... Крапце, щоб інші не знали нічого.

— Гаразд!—обізався Богдан,—роби, як знаєш, хоч я не сподіваюся, що з цього щось вийде. Не настав ще, братіку, час, не допила ще мати Вкраїна до дна гіркеї, що піднесли їй пани. І путящим козакам годиться ще терпіти та берегти силу до слушного часу.

— Ех, Богдане, Богдане! Озивається в тобі панська кров! Не ширій ти козак, а тільки наполовину. Хіба ширій козак може стерплювати образи? Хіба може він гнути шию під панське ярмо?

— А ти гадаєш, що Сулима зможе нас визволити з панського ярма? Побачиш, що не мине й він катівської сокири, як не минули попередні отамани. Щоб панів подужати, треба воюватися з ними їхньою ж зброєю: треба бути такими ж розумними, спритними та в'юнкями, як вони. А твого хрещеного татарина і якийсь там пан Кисіль круг пальця обкрутить: а про таких спритних, як пан коронний гетьман, то вже й казати нема чого.

— А все ж годиться спробувати,—ніби трохи невпевнено сказав Ганжа.—Оця французька озія не дає мені спокою, хочеться мені ростягти її так, щоб і порошинки з неї не лишилося.

— Усі ви козаки однакові,—незадоволено промовив сотник,—ви як малі діти: як чого забажається, то вже щоб було; сами в огонь лізете, то не дивно, що й печетесья.

— А може ж і не полечемося!—похмуро відказав Ганжа і простяг руку сотникові.—До побачення, друже!

— До побачення!—відказав той трохи глузуливо.—Як не приведе Бог на цьому світі, то на тому побачимось. Іди попереду, а я трохи згодом ітиму, щоб не побачили нас укупі.

Ганжа швидко пішов до корчми, а Богдан зостався там, де й був, і замислено дивився на фортецю.

Коли це біля його щось заворушилося в траві і ніби з-під землі озвався хтось:

— Тату!

Богдан не був боязький, але все ж ізлякався з несподіванки.

— Господи Ісусе Христе!—злякано сказав він і перехрестився.

— Тату, та це ж я!—загомонів Тиміш, підводячися з трави.

— А ти як тут опинився?—скрикнув Богдан.

— А саме так, як і ви з дідом,—весело відказав хлопець.

— Ось я тебе повчу, як підслухувати!—сердито промовив батько.—Як одшмагаю нагаєм, то вдруге не встраватимеш до чужих справ. Кажи, чого тебе сюди принесло?

— Ви знаєте, тату, що я вас не боюсь і нагая вашого теж не боюсь,—бо козакові не личить боїтися бійки. А сюди я прийшов послухати, про що ви говорити будете. Дід гарно робить, а ви ні; ви підлабузнюєтеся до панів, а він ні.

— Ах ти ж цуценья капосне! — скрикнув Богдан. — Шкода, що нагая в корчмі покинув, а то показав би я тобі, хто гарно робить, а хто негарно!

— Погано той робить, хто гнівається й б'ється ні за що,—це ж ви сами казали,—відказав хлопець.

— Та як же на тебе не гніватися, татарчечя ти нікчемне!..

— Не кричїть, татку, бо в корчмі почують,—спиняв батька хлопець.—Краще слухайте, ще я казатиму: не хочу я їхати з вами до панів, а краще пустїть мене з дідом Ганжею та з Смольчугом. А як не пустите, то все одно на Сїч утечу.

Богдан стояв, як громом прибитий.

— Та ти, хлопче, здається справді стерявся. Який ти козак? Ти ж іще пущьверинок!

— А я, тату, знаю, що в Січі багато є хлопців, і вони разом з козаками в походи ходять. Та от і Смольчуг із семи років почав з дідом у походи ходити.

— Ото ж то й лихо, що вони заморочили тобі голову своїми балачками. Гляди, не надумайся тікати, бо прив'яжу!

— Так не пустите?—спитав Тиміш, і в голосі в його бреніла погроза.

— І не думай про це!

— Добре!—сказав Тиміш с протягом, і в голосі в його знову почулася погроза.

Вони мовчки вернулися в корчму. Козаки вже спали, тільки Ганжа, сидючи в кутку, стиха розмовляв з корчмарем Янкелем та ще з якимсь непевним чоловіком.

Тиміш зирнув на їх і потім, похнюпившись, пішов за батьком у дальший куток. Там постелено було запашне сіно, вкрите козацькими кереями. Вони полягали. Богдан положив Тимоша під стіну, а сам ліг скраю.

Спав він довго. Сонце було вже високо, як він, позіхаючи, підвівся на своїй постелі. І зараз же його вразило те, що немає біля його Тимоша. Вчорашні події промайнули йому в голові і він, як опечений, схопився на рівні ноги.

— Де хлопець?—грізно гукнув він до Хайки, що поралася біля печі.

Хайка якось лукаво глянула і, піддесливо всміхаючись, сказала:

— Ваша мосць сами знаєте, де вони.

— Хто—вони?—скрикнув розлютований сотник.—Говори ділом!

Хайка отетеріла.

— Та панн ж козаки і пан хлопчик. Вони поїхали ще вдосвіта, як усі ще спали.

Розлютований Богдан ударив себе по лобові.

— І як мені не спало на думку, що Тиміш справді може втекти, — подумав він. — Та й Ганжа гарний — узяв дитину на таке небезпешне діло

Богдан ладів був обірвати на собі волосся і, розлютований, прискіпався до Хайки.

— Що ви собі думали? Нащо ви пустили з ними дитину без мого дозволу? Хай би самі їхали та накладали своїми головами!.. Я вас тут усіх почавлю! — кричав він та тупотів ногами.

Хайка страшенно перелякалась; вона випрямила очі на посатанілого козака і почала помалу задкувати до дверей. Вибравши зручну хвилинку, вона вискочила з хати і побігла до Янкеля, що похажав поміж людьми. Вона мовчки поманила його пальцем і, одвівши набік, злякано задріботіла:

— Ой, Янкелю, Янкелю! Я вже й не знаю, як ще душа в мені держиться! Ой! як же я налякалася! Ой, ніженьки ж мої не стоять...

— Що сталося? — спитав переляканий Янкель...

— Отой отаман козацький... Ой, лишенько наше!...

— Та кажи вже, що сталося? — тремтючи зо страху питав Янкель. — Побив він кого? чи може вбив?

— Ой, ні! Ой, ні! Гірше, гірше!

Янкель з переляку насили встояв на ногах: що ж могло бути ще гірше?

— Ой, пропали ми! — стиха промовила Хайка. — Він же сказав, що всіх нас почавить. Страшенно розлютувався, очі випрямив, ногами тупотить: такий страшний, що я таких ще й не бачила...

Янкелеві трохи полегшало: коли тільки розгнівався, то це ще дарма; а що кричав та ногами тупотів, то це ще й добре: значить запальний козак, а запальне серце скоро одходить.

Хайка теж трохи заспокоїлась і розповіла чоловікові, за що саме пан сотник розгнівався. Трохи поміркувавши та порадившись, вони обоє наважилися йти додому і спробувати зласкавити пана сотника.

Але на превелике їм диво пан сотник спокійнісінько сидів за столом і бліде обличчя його з чорними вусами було зовсім спокійне. Він навіть трохи всміхнувся, як перелякані господарь із господинею помалу, ніби крадькома вступали в свою хату.

— А що, добре я вас налякав? — спитав він, силкуючись удавати веселого. — Я пожартував трохи, бо добре знаю, куди й чого поїхали мої козакі і хлопець. Оце вам за хату й за їжу, — сказав він, уставши й положивши на стіл жменю дрібних грошей. — А це тобі господине, окремо за те, що налякав тебе, — додав він і дав Хайці червінця.

Янкель з жінкою, низько вклоняючись, провели щедрого пана сотника до дверей; але зачинивши за ним двері, ще довго похитували вони головами та міркували про все, що сталося.

А Богдан, вийшовши на вулицю, зараз знайшов Івана Злого. То був літній уже присадкуватий, плечастий, мов із заліза скований, козак.

— Ти чув, про що Ганжа розмовляв учора з корчмарем? — спитав Богдан, пильно дивлячися на його.

— Чув, — похмуро відказав Злий.

— Кажу зараз, про віщо вони говорили?

Дивлячися кудись убік, уривково, ніби нехотя, розповів Злий те, що чув у корчмі.

— Ну, слухай же, що я тобі казатиму, та гляди, добре затам собі все, що скажу. Тиміш утік з козаками, і треба його вернути. Ти їх наздоженеш, скажеш, що хочеш із їми їхати в Січ, а там, вибравши зручний час, ухопиш хлопця і привезеш додому. Як що пручатиметься, то й полякай, бо

він тільки тебе й боїться. Та гляди, щоб і пальцем до його не торкнувся, а то... По знаку тобі ця рука?

І сотник показав йому свій здоровенний кулак.

— Зрозумів?

— Зрозумів, батьку!—одказав Злий.—Добре зрозумів!

— Ну, гляди ж!

Вони розійшлися. Богдан поїхав у фортецю, наказавши козакам, щоб були наготові, бо скоро доведеться їхати назад. А як спитано в його про Тимоша, Ганжу та Смольчуґа, то відказав, що звелів їм їхати попереду.

У Злого теж ніхто нічого не допитався: він мовчки окульбачив коня, скочив на його, махнув нагаєм і полетів у степ.

III. У таборі.

Тим часом Тиміш із Ганжею, Смольчуґ та перекінчик були вже далеко в степу; вони безперестану їхали верстов із двадцять. Нарешті Ганжа припинив коня і сказав своїм товаришам:

— Треба дати коням спочити,—гонів за нами не буде.

Тиміш стурбувався і сказав дідові:

— Діду, коні в нас добрі: бігтимем ще!

Ганжа глянув на його, всміхнувся й сказав:

— Чого так хапався? Чи боїшся, що батько скаменеться та пошле навздогінці? Ні, коли вже пустив, то не завертатиме назад.

Хлопець збентежився і почервонів. Він не звик брехати, але сьогодні вранці одурих діда. Усю ніч він не спав, а як на свіганні козаки тихесенько ввійшли з корчми, він обережно просунувся між стіною та батьком, викрався на вулицю

і впевнив Ганжу, що батько пустив його їхати з ним. Дід побоявся йти в корчму, щоб не побудити козаків, бо мусив же виїхати потаємці, і через те не міг спитати в Богдана про Тимоша.

— Забожися!—сказав він хлопцеві.

І Тиміш забожився. В ту хвилину він навіть і на хвилю не завагався це зробити, бо дуже хотілося їхати з дідом; але тепер цей тяжкий гріх гнітив йому душу; він раз-у-раз озирався назад, бо йому вже вчувалося, що біжать коні і ввижався грізний батьків погляд. Рука хлопцева несамохіть сіпала за повід, щоб кінь біг швидче.

Козаки все далі од'їздили од Дніпра і в'їздили в степ. Ось уже Дніпро ледві помітно: тільки наче величезна чорна гадина в'ється далеко-далеко...

Над вечір побачили оддалеки козацький табор. Перекінчик став.

— Ну, панове козаки, я своє зробив,—сказав він,—давайте мені гроші та й пускайте від себе, бо я не хочу голови збутися.

Ганжа одлічив гроші, скільки було вмовлено, і за хвилинку перекінчик зник. А козаки поскакали до табору. Вартовий привітав їх неласкаво. Він позирнув на Ганжине та Смольчугове вбрання і скрикнув:

— А чого вам тут треба, вражі сини? Забірайтесь геть, бо нам королівських слуг не треба.

— Були ми колись королівські, та що було, те минулося,—відказав спокійно Ганжа.—А ти, братіку, не гнівайся, а скажи отаманові, що старий Ганжа хоче його побачити.

Козак нехотя повернув коня і побіг до табору. Козацький табор—це була чотирекутна площа, обставлена з усіх боків козацькими возами, посцеплюваними ланцюгами. Козак гукнув другому вартовому:

— Їдь до отамана, скажи, що до його Ганжа приїхав, то пускати, його чи ні?

Вартовий побіг конем і довгенько його не було. Нарешті вернувся і сказав, щоб Ганжа їхав до отамана. Ганжа, Смольчуг та Тиміш в'їхали за огорожу з возів. За возами на площині стояли козацькі намети. Це була ніби малесенька Січ, тільки в справжній Січі були не намети, а будівлі, що звалися курінями.

Посеред табору стояв великий турецький намет з дорогої тканини.

Ганжа з товаришами увійшли в намет.

Сулима сидів, підобгавши ноги і, схилившись на шовкову подушку, курив люльку. Тонкі риси блілого ніби трохи присмаглого обличчя, рівний, трохи закандзюблений ніс, великі чорні очі з довгими віями, чорні вуса, гнучкий стан і вузька, занадто мала за-для мужчини рука, — показували, що цей чоловік народився не в цьому краї. Віля його, теж на подушці, сидів другий чоловік зовсім іншої статі. Він був високий та міцний, мов з криці скований, обличчя нечепурне і дуже засмалене, малі блискучі очі і здоровий просивий чуб

Ганжа і Смольчуг почоломкалися з обома. Тиміш став осторонь і цікаво роздивлявся на отамана. Йому страшно було, бо отамана мабуть не одуриш, що батько пустив його: отаман усе знає; краще вже самому признатися, — що буде те й буде.

— Здорові були, панове! — привітався Ганжа.

— Здоров і ти, старий товаришу! — ласкаво відказав Сулима. — Яким це вітром тебе до нас занесло? Та ти, бачу, в королівську опанчу вирядився.

— То дарма, друже! опанча не шкура: як звелиш, то можна й геть її з пліч зідрати.

— А чого ж я тобі те велітиму? Нас і без тебе до-

сить,—пів-жартома, пів-поважно відказав отаман.— Служи королеві та бери гроші за службу, звісно, як що дадуть; а ми сами собі послужимо; кожному своє. Ми це за один похід стільки набрали в турків, що ви в свого короля і за десять років того не заслужите. Чи так я кажу, Ваюне?—спитав він у товариша.

Той, задоволено всміхаючися, кивнув мовчки головою і знову почав курити.

Тиміш з великим зацікавленням глянув на нечепурного козака. Так оце той Павлюк Баюн, або інакше—Карпо Павлович Гудзан, що про його він чув так багато? Так оце він, отой велетень, що згинає підкови, вириває дерева з корінням, а як ухопить розлютованого звіра за бік, то вирве шматок шкури з м'ясом. Тиміш з переляку аж поступив грохи назад.

— А то чий хлопець?—спитав Сулима, кивнувши на Тимоша.

— Гей, Тимоше! Ти чого ховаєшся?—сказав, сміючися, Ганжа і потяг хлопця до отамана, а той опинався.—Це, братіку, Хмельницького Богдана син, колись вояка добрий буде; батько пустив його з нами.

— Неправда це, неправда, неправда!—скрикнув хлопець і заридав, затуливши обличчя руками.

— Оттакої!—скрикнув Ганжа сердито.—То це ти мені брехню завдаєш? Здурів ти, чи що?

— Неправда це, діду! Я одурив вас... Не гнівайтеся, діду!—прохав хлопець ридуючи і впав навколішки.

Пан отаман і Павлюк, широко розплющивши очі з дива, мовчки дивилися на хлопця та на Ганжу.

— Скарай мене на горло, пане отамане!—скрикнув хлопець.—Я збрехав, я одурив діда; ще й побожився! Звели мене повісити, я заробив смерті!..

Сулима всміхнувся:

Ну, як би всіх отаких хлоп'ят за їхні гріхи віплати, то й мотузів не стало б.

Велетень Павлюк устав із свого місця, тихо підійшов до хлопця і обережно підняв його з долівки. Його невеличкі карі очі стали такі ласкаві та добрі, негарне обличчя стало таке приємне, що Тиміш одразу почувся спокійніший і навіть насмілювався глянути на страпного козака. Павлюк єднав у собі надзвичайну силу і ласкавість та добрість до всього кволого, безоборонного. Одважний войовник, він мав милосердя до пташки, що випала з гнізда, міг колихати дитину в колисці, годувати малих цуценят та кошенят; за це з його чимало глузували в Січі.

— Годі, синку!—розважав він Тимоша, посадивши його собі на коліна і гладючи по голові своєю велетенською рукою.—Не плач, а краще розкажи, що сталося. Немає ж такого гріха на світі, щоб його не можна було простити.

Тиміш, стримуючи ридання, розповів, як він одурив Ганжу і поїхав із ним нишком од батька. Павлюк, ласкаво всміхаючися, слухав хлопцевого оповідання, а Ганжа сердито насупився і сіпав себе за чуприну.

— Ач, яке бісеня!—заговорив він.—Упаде мені від пана сотника за твої пустощі. Де я тепер тебе подіну? Та ще гляди, коли б і сам він не прибіг сюди по тебе, Коли б ще й справа наша не лягнула через тебе.

Сулима пильно глянув на Ганжу і знову спустив очі додолу.

Павлюк узяв Тимоша як пір'їну, посадив на руку, підійшов до Ганжі, торкнув його за плече і сказав:

— Ну, годі вже, друже! Не гнівайсь на хлопця! — Бачиш же, що він і так тяжко покутує свій гріх.

Грішимó й ми, старі, хоча ми ж таки розумніші за його.

Ганжа почувався ні в сих, ні в тих. Йому пригадалося, як сотник картав його за Тимошеву упертість, і він ласкавіше глянув на Тимоша, що простягав до його руки, ласкаво й весело всміхаючись.

— Ну, добре вже, добре!—сказав він,—я сам, дурний, винен, що збаламутив тебе, розповідаючи про козаків та про їх вояцькі справи.

Павлюк поставив Тимоша додолу так тихесенько, наче боявся розчавити його, хоча хлопець був не з тендітних: присадкуватий, ширококостий, кругловидий, він здавався далеко старший, ніж був.

— Ну, друзі, потім будемо говорити про справи, а тепер просимо сідати до нашого хліба-соли!—сказав Сулима.—Ви певне виголодалися, то просимо повечеряти з нами. Я скажу, щоб принесли ще їсти.

Він ляснув двічі в долоні. Увійшов козак; Сулима мовчки показав йому на миску.

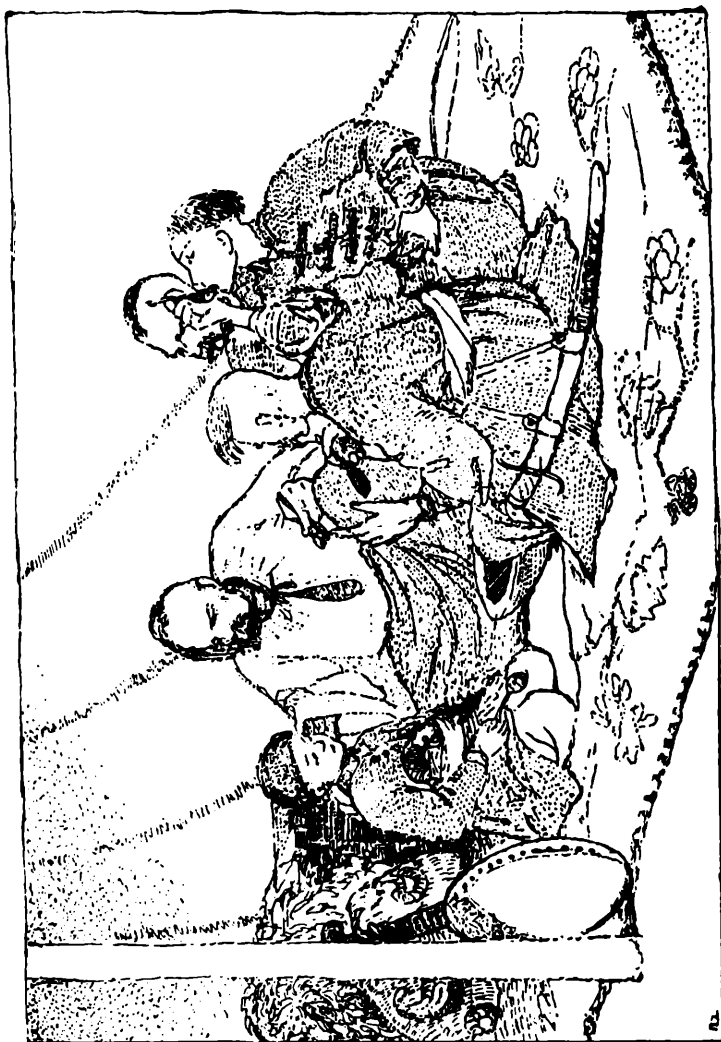
Козак вийшов, і незабаром перед гостями вже парувала гаряча саламата.

Всі поод'язували ложки од чересів і почали вечеряти.

Повечерявши, Тимоша положили спати, а сами довго ще про щось радились та сперечались і вже на світанні лягли спочити.

IV. Перша пригода.

Другого дні увесь табір заметушився. Звелено було рувати. Ніхто не знав куди й чого їхати; але кожен поспішався яко мога швидче скластися, розчепити вози, окульбачити коня і взброїтися. Отаман звелів простувати до порогів; там сховано було човни на такому острові, що до

його тяжко було досягнути. Берегом їхати було багато безпечніше, ніж порогами, а надто влітку, як було мало води і поверх неї стирчало багато каміння. Але отамання наважилося пливати порогами, щоб швидче дістатися до фортеці і несподівано вдарити на ворога.

Ганжа почав був щось говорити про небезпешність, але Сулима перепинив йому мову:

— Завтра надвечір будемо вже в Кодаці,—сказав він,—а за-для цього варт утратити два чи три човни. Та до того ж іти степом тепер небезпечно; ти ж сам кажеш, що отой харциз Вендяло втік у степ. Як що не наскочить на ляхів, то запевне справить на нас татарву, а її тут багато блукає.

Ганжа згодився з отаманом, і всі рушили до Дніпра, до того місця, де кінчаються пороги. Там, нижче останнього порога, знімався з води кручуватий острів, до якого, здавалося, не можна й досягнути.

— Діду, як же ми достанемося на той острів?—дивуючися питав Тиміш, як почув, що Сулима хоче стати на Кошоварниці,—так звав він той острів.

— Допливемо!—коротко відказав Ганжа.

Вози стали на березі. Поставили варту і почали лагодитися пливати. Тонка струнька постать отаманова ніби ожила, в кожному рухові виявлялася завзятість та сила. Він скакав своїм татарським конем серед козаків і пильнував, щоб ніхто не брав нічого зайвого.

— Беріть по одному казану на кілька курінів!—наказував він,—можна їсти по черзі. Опріче казанів нічого не беріть, хай усе зостається на возах; а пшона та соли кожен хай собі візьме. І пороху кожен хай візьме, скільки зможе. Вози хай помаху їдуть берегом; коли б що сталося, то зараз

мене сповістили,—вартівний човен стоятиме біля порогів,—так наказував отаман Сулима обозному.

Біля возів залишилося трохи козаків, та й ті залишалися неохоче. Чутка про те, що поляки збудували фортецю, швидко пробігла поміж козаками, і всі рвалися зруйнувати зненависну панську вигадку.

Нарешті всі приготування скінчено. Козаки швидко позасакували з коней, пороздяталися, попри'язували одержу до кульбак і попливли, держучися хто за гриву коневі, хто за кульбаку. Тиміш і собі зробив так, як усі, хоча Ганжа й радив йому зостатися на коні, запевняючи, що такому доброму коневі нічого не варт нести на собі такого маленького хлопця. Але Тиміш ні за що не хотів обтяжати свого коня.

— Я вмію плавати, дідусю!—весело сказав він і поплив слідом за козаками.

Вода текла прудко і треба було добре напружуватися, щоб пливати куди треба, щоб вода не зносила вниз. Спершу Тимошеві легко було пливати, але де-далі, то ставало все важче, і хлопець почував, що йому не стає сили.

— Гей, хлопче, давай підсажу на коня!—не раз казав йому Ганжа, бачучи, що хлопець утомився.

— Ні, дідусю, не хочу!—відказував хлопець. Він захлипався, пирхав, але все ж силкувався не зоставатися позаду.

Нарешті почув, що руки й ноги в його зовсім залякли, в очі темніє, дух перехоплює. Хотів скрикнути: „Дідусю!“ але не зміг і раптом плюсь у воду! Ганжа в ту ж мить озирнувся.

— Мати Божа!—скрикнув він:—хлопця нема!

В цю мить стрижена голова хлопцева з короткою чорною чуприною вирнула з води: Ганжа метнувся і зручно вхопив хлопця за чуприну. Обличчя хлопцеве посиніло, можна було подумати,

що вже він неживий. Ганжа обережно положив його на своє сидло і, придержуючи однію рукою, поплив далі. Смольчуг плив позаду. Він спитав Ганжу, чи не піддержати хлопця.

— Не треба, тепер уже недалеко,—відказав той.

Справді до острова zostавалося всього кільки сажень; вони скоро опинилися в затоці; там стирчало з води багато камінючка і треба було великої зручності, щоб безпешно пропливти поміж ним. Багато козаків було вже на березі: той одягався, той підтягав коневі попругу, той сидів та кутив люльку... Ганжа заходився одтирати Тимоша; хлопець довго був зовсім наче неживий, так довго, що старий Ганжа злякався.

— А може справді вже він неживий?—бубонів він, турбуючися і ще дужче почав терти йому груди, руки та ноги.

— Ех, як би горілки добути, — сказав він, поглядаючи на козаків, що обступили його та хлопця.

— Отакої вигдавав старий! Деж тая горілка візьметься, як військо в похід вирушило? За горілку отаман такими киями почастує, що й не видихавш.. Ще як би жид, то може б він і добув...

На засмаглих обличчях видко було жаль; ті руки, що без найменшого жалю кололи й рубали таких саме хлоп'ят, тепер силкувалися зробити все потрібне, щоб допомогти Тимошеві.

Нарешті Тиміш трохи ворухнувся, зітхнув і розплющив очі. Старому Ганжі навіть сльози закрутилися в очі і він мало не затанцював з радощів.

Останні козаки вже виходили на беріг, а з ними і отаман з Павлюком. Тимоша вже вдягли і обгорнули кількома кереями. Але він ще не міг стати на ноги, а сидів і трусився, наче з пропасниці.

— Ге, ге, хлопче!—сказав Павлюк, приступивши

до його:—мабуть козаком не так легко бути, як думається, бо ось ти зараз на першій пригоді і спіткнувся. Як же ж ти попливеш угору порогами?

Тиміш мовчав і силкувався всміхнутися. Йому сором було, що такого клопоту наробив старому Ганжі, тим більше, що той його навіть не лаяв. „Хоч би покартав добре, то все ж легше було б—думалося йому.—Батько неодмінно кричав би, а може б і нагаєм почаствував; а вони тут усі такі добрі!“

Серед острову між скелями була глибоченька долина; там козаки отаборилися вечеряти й ночувати, а вдосвіта думали обдивитися човни, заховані в затоці та й рувати яко мога раніше, щоб завидна переїхати пороги Запалили багаття, наварили кулішу, поїдали вечеряти і почалися розмови, жарти, примовки.

Коли це на одній скелі з'явилася якась постать: вона помалу злазила вниз, чіпляючися за каміння та виступи. Всі посхоплювалися на ноги і вхопилися за шаблі та за пістолі; але тут Ганжа промовив:

— Та це Злий! Далебі він! Щоб я луснуў, коли не він! Це я його не хотів брати, так він побіг слідком.

Іван Злий підійшов до табору, глянуў на козаків найневиннішим поглядом, уклонився на всі чотири боки і сказав голосно:

— Здорові були, братове! Чи приймете мене до свого коша?

Козаки обступили Злого і мовчки ззиралися.

— А хто тебе тут знає?—спитав Судима.

— Я!—озвався Ганжа, вступаючи в коло.

— І я!—озвався Смольчут, стаючи поруч із Ганжею.

— І я!—промовив Тиміш, стаючи біля тих двох.

— От і добре!—сказав, сміючися Павлюк.—Два козаки та ще півкозака,—хйба ж не порука?!

Тиміш трохи збентежився, але ж не поступив назад.

— Так ти його знаєш?—спитав Сулима в Ганжі.—І можеш ручитися за його?

— Та міг би й ручитися: він козак певний, і до сього часу нічого негарного за ним не було,—промовив Ганжа, — та тільки що дуже він лютий, не можна здатися на його, бо як розлютеться, то й отамана зарубати може.

— Ну, це не вельми гарна порука!—усміхаючись, ніби сам до себе промовив Павлюк.

— А ти що скажеш?—спитав отаман у Смоцьчуга.

— Те, що й дід: і прийняти його—лихо, і не прийняти—теж лихо.

— Ну, а ти?—всміхаючися спитав отаман Тимоша.

— А я думаю так, пане отамане, що треба його прийняти,—сміливо сказав Тиміш.

У цю мить він почував себе справжнім козаком і гордо поглядав на козацьке коло.

— Іван Злий завсідни слухався мого тата і був йому вірним слугою. Я ладен головою своєю за його ручитися.

— Ого-го!—засміялися козаки.—Яка дорога голова у нас у заставі!

— Авже ж дорога!—гордо сказав Тиміш.—Тато тепер дорого дав би за мою голову, та тільки не побачить уже він мене...

Ледві помітний усміх перебіг Злому по обличчю. Він зирнув на Тимоша, покрутив вуса і потім спитав отамана:

— Ну, го як же, приймаєте мене? Буду вірним і щирим товаришом.

— Приймаємо! приймаємо!—весело загукали козаки і знову пішли й посідали коло багаття.

— А дуже тато розгнівався, як побачив, що мене нема?—спитав Тиміш у Злого.

— Не знаю,—відказав той,—я втік не бачивши його.

Злий умів брехати й викручуватися ні трохи не збентежуючися. Хоч він був не дуже розумний, але завжди вмів дати собі раду. І тепер, розмовляючи з Тимошем та з Ганжею, він і словом не пробовкнувся про те, з чим крився, а розповідав, як він утік, як найсамперед подався на Кашоварницю і, побачивши там човни, догадався, що раніше, чи пізніше, а козаки таки будуть тут.

— Я тут уже з обід сидю, охляв уже не ївши,—говорив він, швидко сьорбаючи куліш.

— А ти вже й про човни довідався?—спитав Павлюк, пильно дивлячись на його.

— Я випадком про їх довідався. Блукав тут та чі натрапив.

— Хм, опритний хлопець!—зауважив Павлюк.

Другого дня, ледві свінуло, козаки повставали, поснідали сухарями і пішли до човнів. По той бік острова, була вузенька затока, високі скелі обступили її; там колихалося на хвилях з півсотні довгих козацьких чайок; у чайках складено було й снасть до їх. Всі козаки поділилися на гуртки, і з кожного гуртка вийшло двох стирників, пішли до своїх човнів і почали пильно обглядати дно, кочетів та обидва стерня, спереду і ззаду. Виряжались вони в дорогу небезпешну і через найменчий недогляд можна було занепастити і чайку, і козаків. Лагодити в чайках небагато, чого довелося. Чайки були міцні, не-що-давно порсблені і міцними дошками пооббивані. Де-не-де дошки поодстравали; але поприбивати їх було не довго, бо в кожного стирника були на те цвяхи. До облавків уподовш усієї чайки поприв'язувано було сноп очерету. Довелось де-не-де полагодити й ті сно-

пи і кочети, що поросхитувалися після попереднього плавання.

Нарешті чайки полагоджено. До кожної підійшло чоловіка з п'ятдесят козаків і кожен сів на своє місце. Гребці попіднімали весла, дожидаючися наказу отаманового. На отаманській чайці мав козацький прапор—нічим іншим отаманська чайка не відрізнялась од інших.

Сонце вже височенько підбилося, поки всі посідали в чайки; отаман тричі махнув рукою. Як махнув уперше, чайки одштовхнуто від берега, махнув удруге—гребці вмочили весла в воду; махнув утретє—чайки рівними рядами випливали з затоки в Дніпро.

V. Не пощастило.

Хмурий серпнєвий ранок густим туманом навис над Кодаком і його околицями. І в фортеці, і в жидівських халупках усі ще спали; а за високими скелями, оповитими туманом, мов хижі птахи, причаїлися козацькі чайки; кількох козаків послано на довідки.

Тиміш сидів в одній чайці з Ганжею та з Смольчутом, поруч із ними; перед очима його снувалися свіжо перебуді пригоди під час небезпешного плавання.

— А що, братіку, втомився?—тихо спитав Тимоша Смольчут, поглядаючи на бліде стурбоване хлопцеве обличчя.—Важко справжнім козаком стати? Ну, та тепер ти вже справжній козак, і кожен курінь тебе до себе прийме.

Тиміш не й сам розумів. Увесь час, як плывли; він і разу не скрикнув, хоч і як було часом моторошно; одного тільки разу, як чайка за малим не обернулась, наскочивши на каміньку, він

несамохіть ухопив Ганжу за руку і почав молитися: „Мати Божа, спаси й помилуй!“

Вернулися козаки, що ходили на довідки і сказали, що в фортеці всі ще сплять, а в халу-пах біля фортеці вже починають уставати.

— Ну, тепер саме час!—сказав Сулима.—Слухайте ж, браття! Ні в фортеці, ні в жидівському кишлі нікого живого не лишайте, щоб не міг ніхто до гетьмана коронного добігти і про те, що сталося, доповісти. Зрозуміли?

— Добре, пане отамане!—відказали козаки.

Тихо підпливли чайки до берега; тихо-тихо повиходили козаки з чайок на беріг, вшикувалися кожен курінь окремо і обгляділи шаблі та пістолі. До фортеці було всього з гони, але її ледве було видно крізь туман.

Сулима поманив до себе Ганжу.

— З якого боку головна брама?—спитав він пошепки.

Ганжа показав мовчки.

— А мости звідні?

— Отам!—теж пошепки сказав Ганжа, показуючи.—Рів широкий, але не глибокий, а шанці хоч і високі, та злізти можна,—додав він.

— Добре!—сказав отаман.

Покликавши курінних отаманів, Сулима сказав:

— Більша частина козаків ударить на фортецю, а менша—на жидівське кішло: живим нікого не пускати.

— А бурлацтво?—спитав один осавула, —серед їх і козаки єсть.

— Нікого не милувати,—відказав Сулима,—панських попихачів нам не треба.

Ганжі, Тимошеві, Смольчугові та Злому довелося йти до жидівських осель: їх мали руйнувати. В той час, як більшість козаків під приводом Су-

лими та Павлюка, галасуючи, напала на фортецю, решта козаків, під приводом Ганжі, обступили жидівські оселі і мовчки, з добутими шаблями, дожидали наказу вбивати все живе.

Почалася різанина...

Ганжа, Тиміш і Смольчуг увійшли в Янкелеву хатину. Ганжа перекидав усі подушки, все дрантя, всю соломку під полом,—ніде нікого не було. З пересердя він тупнув ногою і скрикнув:

-- Ото нечиста сила!.. Іде ж ті вехристи поділися?

Звелівши Тимошеві та Смольчугові стерегти хату, він вийшов, обійшов навкруги, зазірнув під віа, у хлівчик, навіть покопирсав на смітникові—ніде нікого.

— Ну, братіку, втік Янкель,—сказав Ганжа Смольчугові, увійшовши в хату.—То треба десь инде пошукати здобичі. А ти, хлопче, зостанься тут і дожидайся нас, а то ще затопчуть десь.

Смольчуг нехотя пішов за Ганжею. У бої він завжди бився в першій лаві, але така немілосердна безглузда різанина не подобалась і йому, так саме, як і Тимошеві.

Тиміш лишився сам. І враз почулося йому, що під помостом чи то миша пищить, чи дитина плаче. Він припав вухом до помосту і виразно почув, що під помостом ніби хтось ходить, ніби шепечуться. Уважно обглядив поміст і побачив, що за піччю дві мостини лежать якось окремо від інших, не прилягають щільно. Спробував їх помацати—ворушуться. Тоді почав піднімати—мостини піднялися і під ними Тиміш побачив дірку, ніби там лях був. Не міркуючи довго, стрибнув туди. Суперечні одне одному почуття обняли йому душу: він радів, що перемудрував Янкеля і знайшов його сховище і разом з тим йому жалко було Янкеля. „Це ж і його, і Хайку, і всіх дітей їх порубають“,—думав він.

Опинившись в льоху, Тиміш подивився навкруги. Зверху, крізь дірку в помості, проходило у льох трохи світу, і незабаром Тиміш побачив, що в кутку сидить перелякана Хайка і зацптькує малу дитину. Побачивши вона Тимоша, ще дуже перелякалась і силкувалася затулити собою інших своїх дітей.

„А де-ж Янкель?“— подумав Тиміш. Та Янкеля ніде не було видко. Жидівка пізнала Тимоша і вся тремтіла, дивлячись на його добуту шаблю. Тиміш це помітив і сховав шаблю в піхви. Йому чогось жалко стало і бідолашної жінки, якої не було кому обороняти, і малих, миршавих дитинчат, що ховалися за її спиною. Коли б тепер сам дід Ганжа хотів її вбити, то Тиміш кинувся б обороняти.

— Змилуйся, паничу!—благала Хайка, упавши навколішки.

— Не бійся, я тобі нічого лихого не вдію,—поважно одмовив козак.—А де ж Янкель?

— Його немає тут, він поїхав,—неспокійно відказала Хайка.—Хай всемогутній Господь допоможе йому, хай Єгова почує молитви мої і зробить так, щоб він довше не їхав додому!.. Змилюсь, сердіться, паничу, не кажіть, що ми тут!..—благала Хайка.

— Добре! добре! сиди собі тут! Я зараз піду і замістю дірку.

Він обережно виліз з льоху, замостив дірку мостинами і сам сів крапк віконечка.

Незабаром прийшла звістка, що Сулима здобув фортецю. Тоді козаки, що руйнували жидівські крамниці і понабірали всякого добра, теж подалися до фортеці. Ганжа та Смольчут прийшли по Тимоша. Як вони виходили з хати, то Тиміш удав, що шукає шапку. Як же козаки трохи відійшли від хати, тоді він швидко підій-

шов до дірки, підняв мостину і, схилившись над діркою, спитав пошепки:

— Хайко, ти тут будеш?

— Не знаю,—незважливо сказала Хайка:—діти їсти просять.

— Сиди тут! Я вирвуся якось та принесу їсти.

— Великий Ёгова! Ёсть таки ще добрі хлопці на світі!

Але Тимш уже не чув її річей; він біг за козаками, силкуючися не дивитися на мертвих, що лежали всюди. Звідний міст було спущено. Увійходячи в браму, вони зустріли Івана Злого.

— Гей, хлопче! Ти звідки взявся?—гукнув до його Ганжа.—Ми з Смольчугом скрізь тебе шукали, а ти мов крізь землю пішов,

— Чи я дурень, що пішов би жидів бити?—одмовив Злий, сміючися.—Тут у нас краща робота була.

— Але отаман звелів тооі йти з нами!

— Ну, велів, а я взяв та й утік.

— Гей, хлопче, не вдержитися в тебе голова на в'язях за твою сваволю!—докірливо сказав Ганжа.

Іван усміхнувся і мотнув чуприною; від його присадкуватої постаті віяло якоюсь дикою сваволею то веселошамп. Тимш з огидою одвернувся від його. Злий сказав, не гарно якось усміхнувшись:

— Чого одвертаєшся, хлопче? Не до вподоби тобі, Івашко? Стривай, полюбиш!

Він пішов назирці за ними.

Вже й з півночі звернуло, а козаків все гуляло. Отаман до їх не встрявав. Він сидів з отаман-ням, давши козакам цілковиту волю: але як повновладний голова Січі він міг спинити все одним словом своїм.

Ще перед північчю Ганжа заснув, простягнувшись на керей, і тоді Тимошеві пощастило вирватися

Хлопець уже заадалегідь понаховував усячини. І паляницю, і печеної баранини, і сухарів і цибулі. Прокравшись поміж козаками, він зручно переліз через шанці, перебіг рів і побіг до Янкелевої хати. Закакавшись, вбіг у хату, підняв дошки і гукнув Хайку.

На велике йому диво з дірки визирнула злякана голова Янкелева.

Уже й ти вернувся?—сказав Тиміш.

— Я й не їздив нікуди, ласкавий паничу! Я сидів отам у ямі під соломою,—сказав він, показуючи в кутку у льоху. Я все чув.

— А нащо ж Хайка сказала мені, що ти поїхав?

— З переляку,—погордливо процідив крізь зуби Янкель.

— Ну, та й ти сміливий!—хотів був сказати Тиміш, але чомусь не сказав.

Він швидко віддав Янкелеві все, що приніс і побіг назад.

Уже добігав до рову, коли це з-за останньої хатки вискочило й навалилося на Тимоша щось величезне, незграбне; він почув, що опинився у чийхсь міцних руках і, підвівши голову, побачив над собою Злого.

— Чого тобі від мене треба?—окрикнув Тиміш.

Злий затулив йому рота рукою і прошипів:

— Мовчи, щеня! я тебе навчу, як батька не слухатися!

І він зняв з плеча мотуз і заходився в'язати хлопця. Раптом з ярка висунувся величезний чолові'яга, і дуже рука схопила Злого за плече.

— Ти що робиш?—гримнув Павлюк.

Зляканий Іван облипив Тимоша і став на рівні ноги. Обидва козаки зміряли один одного поглядом.

— А тобі яке діло?—одказав розлютований Іван.

— Кажи, а то я тебе навчу говорити!— знову гримнув Павлюк, підступаючи ближче до Злого.

— Ого, руки і в мене есть, та й шабля ще не пощербилася!— скрикнув Іван засукавши рукава і добуваючи шаблю.

Та велетневі Павлюкові дуже легко було впоратися з Іваном: за кілька хвилин він лежав уже на землі непритомний і скручений мотузом, а Тиміш, роз'язаний, стояв перед Павлюком ні в сих, ні в тих.

— За що він тебе зв'язав?—спитав Павлюк.

— Не знаю!—відказав зляканий Тиміш.

— А як же ти тут опинився?

— Та так, походить пішов,—насилу вимовив хлопець, силкуючися не дивитися в очі Павлюкові.

— Хм, хм!—неймовірно мугикнув Павлюк.—Гарна вигадка—ходити вночі поміж трупом. Ну, та ми про це довідаємося! Я допитаюся в ції банькатої поторочі! А тепер, хлопче, спати час; твій дід давно вже хропе на всю фортецю.

Сказавши це, він скинув собі на плече Івана і попростував до фортеці, часом підтрисуючи його, ніби мішок із пашнею. Тиміш тягся за ним і дуже йому хотілося піти крізь землю.

VI. С у д.

У козацькому таборі допитувано Івана Злого. На чотирикутному майдані, що звичні козацькі руки на швидку руч обкопали ровом, саме посередині зібралася козацька рада. Сулима сидів на поставленому сторч барилі; над головою в його майяв козацький прапор, устромлений у землю. Поруч із ним теж на барилі сидів писарь, а біля його було все його писарське причандалля: каламарь, великий товстий аркуш паперу, печать, віск і недогарок воскової свічки. Тут же була й инша

козацька старшина з військовими клейнодами. Проти старшини стояли козаки, кожен курінь окремо з своїм отаманом на чолі. Довбиші вдарили в котли. Сулима взяв булаву і звелів привести Івана Злого. Його приведено й поставлено перед старшиною. З лівого боку став Тиміш, а з правого Павлюк. Обличчя в Злого поблідло й схудло, очі бігали, Він видимо хотів утекти, але здорovenні козаки-вартові не пускали його з очей.

— Карпе Гудзене! — врочисто почав Сулима, вдаючися до Павлюка. — Що маєш ти сказати про казаків Івана Злого і в чому обвинувачуєш його?

— Козак Іван Злий допустився насильства над сином славного сотника козацького Богдана Хмельницького, особисто відомого і мені, й тобі, пане отамане: він його зв'язав очевидячки на те, щоб йому щось лихе заподіяти.

Тоді отаман спитав Злого:

— Що ж маєш ти сказати, щоб себе виправити? Чи правдиве обвинувачення Павлюкове?

— Неправдиве — відказав Злий, силкуючися вдавати спокійного. — Хай відомо буде всьому військові запорозькому, що цей хлопець малий спізнався з жидами. Я допильнував його, як він ходив у корчму до жида Янкеля і чув, як він там нішком розмовляв із жидами: за те я його й зв'язав.

Як би з ясного неба вдарило громом і на козаків упала блискавка, то не так те вразило б їх, як це свідчення Іванове проти Тимоша.

— Бреши він, вражий син! — скрикнув Ганжа, вискочивши наперед. — Неможебна то річ! Це він виправитися хоче та й бреше!..

Сулима махнув на Ганжу булавою, і той, не-

незадоволено бубонячи щось, поступився назад до свого куреня.

— Скажи, де ти знайшов їх?—спитав отаман у Павлюка.

— За ровом біля жидівських осель.

— Як ти там опинився, хлопче?—спитав отаман у Тимоша.

Тимош зблід, збентежився і, очевидно, боявся говорити.

Павлюк підійшов до хлопця, поклав свою дужу руку йому на голову і ласкаво промовив:

— Не бійся, синку! Кажі панові отаманові все по щирости. Я біля тебе і нікому не дам тебе скривдити.

Тиміш з подякою глянув на свого оборонця і стиха, тремтячим голосом сказав:

— Я не спізнавався з жидами, а тільки мені було жалко їх, бо вони голодні сиділи і діти плакали,—то я й одніс їм попоїсти.

На хвилю стало тихо, а потім козаки загвалтували. Старий Ганжа аж не стямився з пересердя.

— Ач бісів син що вигадав! жидів годувати! А вони заляпають своїми патинками до ляхів та й приведуть на нас лядське військо. І відкіля ти взявся на мою голову, що такий клопіт з тобою маю!..

Козаки не однаково думали: частина обставала за Тимоша, а частина за Злого: казали, що так і треба було зробити, як зробив Злий. Вороги Павлюкови скористувалися з його прикрого становища і, скося поглядаючи на його, казали:

— Бач, до інших як чіпляється за все! А сам, не розпитавшись, чого накоїв! Хай би козак повчив хлопця, то не совав би свого носа, куди не треба.

Павлюк мовчки крутив свої пишні вуси і з

під лоба позирав на всіх. Часом він дивився гострим допитливим поглядом на Злого, і той несамохіть увесь прищуплювався під тим поглядом.

— Карпе Гудзане—вдався Сулима до Павлюка.— Як же ти скажеш,—чи знімаєш своє обвинувачення з Івана Злого?

— Братове козаки і ти, славний наш отамане!—почав казати Павлюк, склавши руки на грудях і обвівши очима всю раду козацьку.—Не один рік уже знаєте ви Павлюка, не один раз слухалися ви його поради. Пойміть же йому віри, друзі, і цього разу: нещирий козак стоїть перед вами і бреше він, вразий син, по очіх бачу, що бреше. Отже зміркуйте ви самі, чи так я кажу. Він свідчить, що чув, як Тиміш нишком розмовляв із жидами. А чого ж було йому йти назирці за хлопцем,—адже той нікуди б од нас не пішов. І через віщо він не ввійшов у жидівську хату і не порізав там усіх жидів? Питаю вас, панове молодці, нащо було йому в'язати хлопця?..

Сулима задоволено кивнув головою, а козацтво, помовчавши трохи, загуло вже зовсім іншої.

— А правду він каже!—вибукували козаки.—Допитайся в його, батьку, через віщо він не порізав жидів?

— Через те, братове, він їх не порізав, що сам він перекінчиком хотів стати,—пояснив Павлюк.—Чого зиркаєш на мене скоса, наче зовцюга?—сказав він Злому.—Ти хотів хлопця зв'язати та й утекти з ним до ляхів. Признавайся вже, бо я добре бачу, яким ти духом дишеш!

Козацтво загуло:

— Роспитайся в його, пане отамане! А не признається, то киями його—тоді признається.

Іван уперто мовчав. Тоді десятки рук простяглися до його і він раптом скрикнув:

— Змилюсь, пане отамане! я й без кнїв усе скажу,

Тремтячим голосом розповів він про свої заміри, про наказ Хмельницького і про те, що він і коня собі вже наготував—вивів із кінниці в фортеці і заховав поблизу.

— На шибенню його!—загуло козацтво.—Живцем у землю закопати!.. Княми забити!..

Але Павлюк цитьнув своїм гучним голосом і всі змовкли. Повага до його знову вернулася, і ті, що говорили перше проти його, раптом знітилися.

— Козак це мій!—зважливо сказав він.—Я його перед суд поставив, я й каратиму; а хто до його хоч пальцем торкнеться, той зо мною діло матиме. Призволяєш, пане отамане?—спитав він Сулиму.

Отаман кивнув головою і похилив булаву вниз.

Суд скінчився.

Було вже нерано, всі козаки поросходилися спати, а Павлюк забрав Злого і повів із собою.

— Ну, бісів сину! Що я тепер тобі робитиму?—спитав він.

Злий скоса глянув на його.

— Вбивай уже швидче!—озвався похмуро.—Годі знущатися!

Павлюк узяв його за мотуз і повів з табору в степ.

— Ото вбивати повів,—казали козаки, показуючи на велетенську постать Павлюкову, що зникла в далині.

Одійшовши геть далі від табору, Павлюк схилювався, повагом виняв ножа, повагом порозрізував вірьовки, що ними зв'язано було руки й ноги Злому, злегенька штовхнув його в спину і сказав:

— Ну, вражий сину! іди тепер на чотирі вітри

та пам'ятай, що як надумаєш ти щось лихе за-порозькому військові вчинити, то Павлюга тебе знайде, хоч би як ти ховався, і вже так тебе стру-соне тоді, що й душу витрясе.

Злий спочатку не зрозумів був і посоловіли-ми очима дивився на Павлюка, думаючи, що той глузує з його.

— Ну, чого очі вирячив? — гримнув на його Павлюк. — Ще коли б не нагодився хто з козаків... Гайда в степ! Та гляди, щоб і духу твого ніколи близько козаків не було!..

Злий упав навколішки.

— Батечку рідний! Довіку тобі цього не забуду! Увесь вік ладен тобі служити!..

— Ну, добре, добре! Тікай!.. — сказав Павлюк, махнувши рукою і, всміхаючися та сіпаючи себе за довгий вус, дивився, як накивав п'ятами козак.

— Скінчив справу? — питаєди його козак в та-борі.

— Скінчив, — одмовляв їм Павлюк, дивно якось усміхаючись.

VII. Помилувано.

Був кінець грудня. В пишних придомуках позад ще пишнішого палацу пана Конєцпольсько-го, в одній з стародавніх світлиць на верхньому поверсі Тиміш нетерпляче дожидав батька. Хлоп-цеві якось аж моторошно було у великій оселі, де повно було пишних панів, слуг, вартових та війська. Не звикши до того всього, до безперестан-ної метушні та лементу, він, ідучи двором, чи ве-ликою, повною пишних гостей світлицею, ховався за широкою батьковою спинною. А як батькові тре-ба було десь піти, хлопець ховався в призначену їм світлицю і страшенно там нудгував.

— Ось і тато, хвала Богові!—скрикнув він, кидаючися до батька.—Скінчився сейм?

Він про це питався що-разу, як батько вертався додому, бо дуже турбувався він тим, що буде з отаманом Сулимою: поляки ж бо побили запорожців, а Сулиму з товариством забрали у бран. Батько що-разу відповідав Тимошеві якимсь жаргом, але цього разу йому, очевидячки, було вже не до жартів.

— Поспіють ще всім їм голови постинати, — похмуро відказав він. — Тобі яке до того діло?

З того часу, як забрано Сулиму, Павлюка, Ганжу та Смольчуга, Тиміш став дуже вразливий і його болюче вражало кожне неласкаве батькове слово. На всі його благання, щоб батько заступився за бранців перед панами, батько або відповідав жартами, або мовчав, і це ще дужче дратувало хлопця. ○

— Як то—яке діло? — аж скрикнув він. — Яке мені діло? Це вам мабуть немає діла до того, що ваших братів-козаків вішають на шибеницях: це ви не хочете і словом оступитися перед панами ні за діда, ні за Павлюка, ні за отамана; а в мене серце болить за ними. Дід про мене, як про свого кривого піклувався: Павлюк заступився за мене, як мене хотіли на горло скарати...—скрикнув Тиміш і заридав.

Богдан кілька хвилин мовчки дивився на сина і сам не знав, що робити. Погрімати на його, виявити суворість,—то коли б знову ще не втік.

— Годі, синку! — ласкаво сказав він, узявши хлопця за плече. — Хіба ж я серця не маю? Та я б з дорогою душею допоміг їм визволитися від смерті, як-би міг.

— Як би міг! Звісно ж можете, та тільки не хочете! — уперто сказав хлопець. — Не хочу я без їх жити! Хай і мені зігнуть голову, бо й я з ними

ходив під Кодак!.. — І хлопець знову тяжко за-
ридав.

Богдан щось міркував, закручуючи вуса. Нарешті озвався до хлопця:

— Годі бо, синку, побиватися! Годі! Я спробую ще, піду ще до пана канцлера,—говорив він, усе щось міркуючи.

Тиміш наче ожив.

— Тату! Як що ви це зробите,—загомнів він швидко, аж дух йому перехоплювало,—як що ви це зробите, та як що і Сулима і Павлюк і Ганжа, і Смольчуг зостануться живі, то я вам повік дякуватиму і завжди слухатимусь вас.

— Добре! добре!—відповів Богдан сумно.

Минали дні, а Тимошеві не приносили вони спокою. Він бачив, що батько ходить кудись, радиться з якимсь людьми; чув, що в тих розмовах часто згадують канцлера, короля і козаків-бранців: але нічого доброго з того не виходило. Нарешті сейм скінчився, і Тиміш почув, що Сулиму й товаришів його присуджено скарати горлом.

— Тату! Як же це буде? Невже ж не можна їх визволити? — з великою тугою питав хлопець у батька.

— Мовчи, синку!—розважав його батько.—Сулими не визволимо, а інших то може й пощастить.

Та мала була розвага Тимошеві з тих слів батькових.

Настав нарешті день, у який мали тратити козаків. На майдані збудовано високий поміст. Звідусіль сходилися люди: великі панні кожен із своїм підчотом, шляхтичі з сем'ями та з слугами, козаки—запорожці й лейстровики, крамарі, ремесники, хлібороби з пригородів—багато було всякого люду і свого й чужого. За-для почесних гостей на швидко ручі пороблено було високі ослони, щоб не потопилися вони стоячи та й видно щоб добре

було. Найпишніше прибрано було ослони за-для ханських послів, бо польський уряд тоді най-дужче до їх примілявся.

Богдан з Тимошем стояли серед почесного почту пана коронного гетьмана. Хлопець за останній час зблід, очі йому затягло і вони блищали так, наче гарячка його пекла; він міцно держав батька за руку і нишком молився.

Короля не було. Його заступниками були: великий канцлер польський Оссолинський і великий канцлер литовський Радзивил.

Скрізь поміж людьми чути було неголосну розмову; козаки похмуро, люто позирали на панів, що силкувалися повершити один одного всякою пишнотою. Десь у юрбі хтось із панської челяді вдарив нагаєм козака за те, що не захопився дати йому дорогу; в ту ж мить блиснула козацька шабля; але не встигла вона рубонути, бо ціла юрба челяді панської кинулась на козака; його схоплено, віднято шаблю і кудись потягнуто. Кільки козаків, що були поблизу, вже вхопилися були за шаблі... І хто-й-зна, що з того всього вийшло б, як би в цю мить не крикнуто: „Везуть! везуть!“ Стовпище сколихнулося, захвилювалося...

З вулиці на майдан виїхав високий віз, а на йому сиділи козаки присуджені до страти. Сулима був блідий, але силкувався удавати зовсім спокійного і часом розмовляв з ксьондзом, що сидів біля його. Павлюк похмуро з-під лоба поглядав на стовпище. Побачивши Тимоша, він кивнув йому і ласкавий, трохи сумний усміх перебіг йому по обличчю. Тиміш міцно стиснув батькову руку.

— Тату!—стиха сказав він.—А помилювання ж?

— Мовчи, синку,—відказав батько і скоса глянув на шляхтичів, що стояли тут же.

Сулима твердою ступою зійшов на поміст, зняв із шиї іконку, побожно поцілував її і сказав:

— Цю ікону я прошу покласти мені в труну.

— Буде зроблено, сину мій—сказав ксьондз, благословляючи Сулпму.

Сулима глибоко дихнув, поважно вклонився на чотирі боки, глянув на ката, що стояв біля колоди, розстебнув комір і спокійно поклав голову на колоду.

Тиміш уже не знав, чи це справді діється, чи в-ві сні йому врижається. Він не спускав очей із Сулими і думав, що ось-ось зараз він, Тиміш, прокинеться і тяжкий сон зникне. Але як дужі катові руки підняли високо вгору блискучу сокиру, як усе навкруги затихло і мов щось незмірно тяжке нависло над великотисячним стовпищем, хлопець не витримав і, скрикнувши: „Тату, що ж це?“ похилився мов неживий: батько ледві встиг його підхопити щоб не впав.

Сталася маленька зам'ятня круг Богдана: два знайомі сотники кинулись йому допомогти, шляхтичі, погордливо глянувши, поступилися і Тимоша насилу винесено з стовпища в найближчу корчму...

Як Тиміш прокинувся, то здавалося йому що він спав дуже довго і приснився йому страшний сон. Але як побачив любі обличчя, що схилилися над ним, то подумав, що мабуть то був не сон.

— Дід!.. І Павлюк!..—радісно скрикнув хлопець і скочив з примостки, на якій лежав.—Ви живі? А отаман?

Козаки сумно похилили голови, і Павлюк своєю дужою рукою взяв Тимоша за плече.

— Не журися, хлопче!—сказав він, і голос йому урвався.

Хлопець злякано подивився на його.

Так це не приснилось мені, а справді було?.. А ви ж як обрятувалися?

— Якось обрятувалися, синуку, спасибі панові канцлерові!—одказав Ганжа.

— А де ж тато і Смольчуг?—спитав хлопець, озирючись.

І Смольчуг живий. Він зараз приїде з твоїм татом. Оце ж тільки нас трьох і помилувано. Козаки кажуть, що твій батько прохав канцлера, щоб нас помилувано, але він не признається.

Тиміш певний був, що це справді його батько випрохав, щоб їх помилувано, але не сказав нічого. Вже коли батько не признається, то значить так треба, а він тепер ні-за-що не хотів зробити щось прикре батькові.

— Ну, хлопче! Радий, що хоч нас бачиш живими?—спитав Павлюк.

Тиміш усміхнувся.

Тут одчинилися двері, і на порозі став Смольчуг.

— Як що Тиміш опритомнів, то Богдан звелів привести його до себе: він у коронного гетьмана. Сьогодні там бенкет, і йому ніяк не можна звідти вирватися, — сказав Смольчуг. — Еге, та Тиміш уже й устав!—додав він і ласкаво погладив хлопця по плечу. — Ну, ходім, Тимоше, батько тебе дожидає.

Тиміш попрощався з Павлюком та з Ганжею і пішов із Смольчугом.

VIII. Сварка.

У палаці в коронного гетьмана, у великій, пишній вбраній залі все було готове до бенкету. На величезному столі, зробленому *покоєм* і застеленому трьома тонкими обрусами порозставлявано було дорогий посуд душ на сотню. Окрім того великого столу за-для найпочесніших гостей, по кутках стояли ще столи за-для дрібнішого панства та за-для всяких панських прихвостнів, яких завжди багато крутиться коло багатих панів. Пляшки

з чужоземними винами, золоті та срібні кубки та джбани з пивом та з медом, всяке дивовижне печиво,—все це порозставлявано було на столі в переміжку з пишними квітами, що навмисне задля цього обіду привезено було у Варшаву з панських теплиць. Коло стіни стояв величезний дубовий артистичного роблива судник; штучно різьблені полиці в йому заставлено було дорогим посудом: золотим, срібним та кришталевим.

Огрядний поважний шафарь виймав з судника величезні таці і давав слугам. Інші слуги позасвічували воскові свічки у великих свічниках і поставали за панськими дзигликами, а четверо молодих шляхтичів стали край дверей з умиванням: двоє держали велику золоту миску та глечик з водою, а двоє—тонкі, прегарно помережані рушники.

Зробивши все, що треба, шафарь одійшов од судника і махнув музикам, що сиділи на хорах над дверима. Музики вдарили в сурми, слуги відчинили двері, і пан коронний гетьман уступив у хату, а за ним почали ввіходити гості. Серед почесних гостей було кілька сенаторів, кілька послів з чужих держав і найбільші пани польські. З гостями поприходили всіякі їхні прихвостні, і шафареві багато було клопоту, поки порозсажував усіх.

Богдан з Тимошем та інші козацькі сотники й полковники посідали за один з менчих столів. За той же стіл сіли були й кілька шляхтичів, але потім один по одному повставали й посідали за інший стіл, щоб не сидіти з козаками.

Почали їсти. Слуги раз-у-раз приносили й становили на стіл усякі страви: м'ясо, рибу, дичину всяку. Всього було багато, все було з усякими присмаками. Приймаючи з столу страви, знімали й верхній обрус. Як уже знято було два обруси,

то на третій поставлено солодоші: всяке солодке печиво та цукерки. Що не подоїдало панство, те доїдали слуги і свої й чужі. А з винами панство само давало собі раду, допомоги йому не треба було.

Галас був страшенний: панство голосно розмовляло; раз-у-раз промовляли, тости, мінялися чарками, частували один одного. Токайське пили як воду, і всі стали страшенно балакучі. Тимошеві од того лементу морочилося в голові. Батько його частувався з товаришами і був добре напідпитку. Хлопцеві стало зовсім недобре серед того всього галасу, він устав з-за столу, вийшов з зали і, протискуючися поміж слугами, дійшов до широких кам'яних сходів, що ними можна було вийти з патачу в двір.

На сходах було порожньо й тихо; слуга, що відчиняв перед панами двері, дрімав у своїй хатинці.

Тиміш помалу йшов сходами вниз і раптом почув, що хтось швидко йде за ним. Озирнувся й побачив, що його наздоганяє хлопець років на три старіший за його, високий, струнький з білявими кучерями і великими блакитними очима з довгими віями; темні брови і ніжний колір обличчя надавали йому краси; але чепурне обличчя було неприємне: по очіх знати було, що хлопець недобрый і примхуватий, а хода та рухи показували, що він ще й зухвалий. Тиміш поступився трохи вбік і пішов слідом за хлопцем. Той вийшов у двір і гукнув голосно:

— Гей, Остапку, коня!

Тиміш зіперся об одвірок і цікаво дивився на незнайоме струнке, як молоде деревце, паненя у пишному вбранні, в оксамитовій шапчині, до якої діамантовою застібкою припилено було струсьве перо. Паненяті стало ніби ніяково, що Ти-

міш так пильно дивиться на його, але це тільки на хвилинку; потім він зміряв Тимоша з голови до ніг погордливым поглядом і гукнув:

— Ну, чого стоїш? Біжи в челядню і поклич мені Остапка!

Тиміш погордливо всміхнувся й не рушив з місця.

— Я тобі не слуга,—сказав спокійно:—іди сам та й шукай свого Остапка.

Паненя розлютувалося й скрикнуло:

— Ото зухвалець! Як ти смієш не слухатися, коли я тобі кажу! Дідові Костянтинові зараз треба коня, а дід дожидати не любить!

— А мені яке діло до твого діда?—спокійно відказав Тиміш.

— Як то—яке діло?—кричало розлютоване паненя.—Як ти важишся так говорити про діда? Мій дід!—славетний князь Костянтин Вишневецький! Славетний князь Костянтин!.. Він королів на королювання настановляв... Так батько мій говорив, а він ніколи не бреше.

— Одчепись ти од мене з своїм дідом та з батьком!—сердито відказав Тиміш.—А я знов кажу, що я тобі не слуга. Іди сам та й шукай, кого тобі треба!

Почувши таке, високородний нащадок князів Вишневецьких розлютувався вкрай.

— Ах ти ж нікчемний хлоп!—скарикнув він.—Шкода, що немає тут дядька Яреми,—він почаствував би тебе дротяним нагаєм! Ну, та я й сам тебе повчу звичайности!

І він схопив Тимоша і хотів кинути його додолу... Але тут сталося таке, чого князик зовсім не сподівався. Мале присадкувате хлоп'я виприснуло йому з рук, схопило й кинуло його самого додолу, обличчям униз і почало частувати кулаками. Князик зарепетував на все подвір'я:

— Рятуйте! рятуйте!..

• З пекарень та з челяднень повибігали поперелякані слуги і за хвилинку вже десятки їх кинулися до хлопців.

— Хто ж то такий зухвалий? Де він узявся? Чий він,—кричали слуги.

Двоє конюхів ухопили Тимоша і потягли в якийсь закамарок.

— Чий ти?—допитувалися в його.

Але Тиміш так схвилювався, що не міг вимовити й слова і тільки хижко поглядав навкруги. А князенкові тим часом слуги обчищали одяжу, обхаючували його і все допитувались:

— Як це сталося? Де взявся той зухвалець, що так негречно поводився з вельможним князенком?

Князенко плакав і з злости, і з болю, і з сорому. Його поведено в палац і зараз сказано про все його батькові, князеві Янушові, що саме тоді йшов зо сходів з своїм старим, але ще бадьорим батьком, князем Костянтином.

Син почав жалітися йому на Тимоша, і він сказав:

— Зараз ми цю справу розберемо, я тільки проведу спершу діда.

А тим часом поміж гостей пробігла чутка, що якийсь хлопець побив князенка Дмитра. Почувши те Богдан, дуже стурбувався. А тут ще товариші почали жартувати:

— Богдане, чи не твій то хлопець полатав боки князенкові? Бо десь він подівся...

— А ось я зараз його пошукаю!—озвався Богдан і пішов, протискуючися поміж гостями, що повставали з-за столів.

Він певен був, що то справді Тиміш побив князенка і тепер міркував, як би визволити його з лнка.

— Ото погане хлоп'я!—бубонів він сам собі.—Скрізь шкоди наробить!

Він швидко довідався, куди запроторено Тимоша і пішов туди якимись пів темними коридорами. Тимоша вартував здоровенний конюх-литвин. Богдан намацав свій гаман і ласкаво озвався до конюха:

— Пане конюший, зробіть ласку, випустіть хлопця, бо то мій син!

— Не можна, пане сотнику! ніяк не можна! Не треба було синові пана сотника чіпати ясновельможного князенка.

— Ех, ласкавий пане конюший! Я й сам знаю, що хлопець недобре зробив... Та... може ж і в пана конюшого єсть діти; то яково було б панові конюшому, як би то його син отут опинився!

Конюх поскромив собі за вухом. У його справді були діти і навіть багато; і він згадав, як не що давно одлушпанено його найменшого сина за те, що він підскачів під сердиту руч молодому князенкові.

— Прошу ласки в пана конюшого!—низько вклоняючись сказав Богдан.—А я вже не пожалую червінців, щоб оддячитися за ласку,— додав він.

— Добре говорити панові сотникові, а що ж я робитиму, як прийдуть по хлопця? Що я тоді казатиму?

Богдан зараз же знайшов пораду лихові. Він сказав конюхові:

— Пан конюший стоятиме собі спокійно на варті, а як прийдуть по хлопця і виявляться, що його нема, то пан конюший скаже, що його мабуть відьми вхопили.

Конюх подивився-подивився то на червінці в Богдановій руці, то на двері і нарешті сказав:

— Ну, гаразд! У мене і в самого діти єсть, а тому князенкові так і треба, бо дуже він задернюватий. А панів сотників синок гарний хлопець

Беріть його, пане сотнику, та втікайте швидче; коні козацькі стоять он у тому кутку.

— Знаю!—відказав Богдан, мерщій відчиняючи двері в закамарок.

— Тато!—скрикнув здивований Тиміш.

— Я тобі дам тата!—сердито скрикнув Богдан.

Ач якого лиха знову накоїв!

Півтемним коридором вивів Богдан сина на подвір'я, мерщій окульбачив коня, посадив хлопця на коня разом із собою і чим дуж подався геть од палацу.

А тим часом прислано по Тимоша і виявилось, що його нема. Почали допитуватися в конюха, де він подів хлопця; але конюх дуже зручно удавав адивованого і казав, що він не оступався від дверей і не відчиняв їх і не може зрозуміти, де ж подівся хлопець. Пани дивувалися, а козаки посміхалися нишком, та говорили один одному, що сотник Богдан хитренний козарлюга.

А Богдан чим дуж скакав до тієї корчми, де сиділи обрятовані від страти козаки. Хоч було вже дуже пізно, та корчмарь ні трохи не здивувався пізнім гостям і, низько кланяючися, повів їх у ту хатинку, де козаки спали. Богдан на превелику силу побудив їх. Павлюк, прокинувшись нарешті, протирав собі очі і здивовано дивився на несподіваних гостей.

— Визволяйте, братіки!—стурбовано почав Богдан:—мій хлопець знову лиха накоїв!

— А я й сподівався того!—промовив Іванжа, підводячись і сідаючи на соломі.—Так і думав, що він лиха накоїть!

— Що ж він утнув?—спитав Павлюк.

— Та я таки ще й сам не розпитався,—відказав Богдан,—хай уже сам оповідає. Кажі, сину!

Тиміш почав оповідати про свою пригоду з князенком, з-під лоба поглядаючи то на батька,

то на Павлюка, то на Іанжу. А ті всі трое насупилися й суворо поглядали на хлопця. Але дитяче серце чуло, що козакам до вподоби те, що він зробив. Нарешті Іанжа не втерпів і сказав весело:

— То ти йому таки добрих стусанів надавав? Добре, синку, зробив! Далєбі, добре! Ми йому не попустимо себе бити! Гарного сина маєш, Богданку! Добрий лицарь із його буде, не попусте над собою зневаги!

— Лицарь то, лицарь!—зітхаючи сказав Богдан.—Та тільки що я тепер з цим лицарем діяти маю? Де я з ним подінуся? Бо ж князі Вишневецькі такої образи не подарують. Ніяк не можна мені його в себе тепер держати: треба хоч на короткий час десь переховати.

Павлюк гладив собі вуса і щось міркував. Нарешті озвався:

— Бачиш, пане сотнику! Я тут довго не всидю, бо вже сьогодні про дещо довідався. Кажуть, що кримський хан просе помочі проти буджацької орди. Мені це на руку ковінька, бо я такий, що хоч і зараз у похід, та й ще товариства чимало знайдеться. І Тимоша я залюбки з собою візьму—хай звикає!

Богдан замислився і, трохи помовчавши, сказав:

— Боюсь я, що зовсім він неслухняний стане, зовсім здичіє, а вже час його й до науки присадити.

— Ге, братіку! — обізвався Іанжа: — наука не звір, у ліс не втече! Рік чи два погуляє з запорожцями, а тоді вже й у бурсу його засторчиш.

— Та й зима ж насуває!—сказав Богдан.

— Не що ж бо то й що!—з жадєм озвався Павлюк.—Мабуть так воно буде, що тільки по весні рушимо в похід.

— Ну, а поки те буде, то дід Іанжа добру схо-

ванку хлопцеві знайде!—сказав старий козак.— От що я, братіку, надумав,—сказав він Смольчугові, що сидів собі мовчки.—Ти його одвезеш до своєї тітки: вона козачка щира, а оселі її й сам біс не знайде.

— Це ти про тітку Оксану кажеш? — спитав Смольчуг.— Нудно йому там буде.

— Хай понудьгує трохи,—сказав Ганжа.—Краще понудьгувати, ніж у панські лабеті вскочити.

Богдан зітхнув і встав:

— Ну, прощай, синку! Слухайся ж та не шкодь уже, а то дошкочишся ти до великого лиха, бо дуже ти невстрійливий!

Тимошеві раптом стало сумно-сумно. Як батько нахилився поцілувати його, то очі йому набігли повні сліз і довго та міцно він пригортався до батька.

— Ну, годі, годі, синку!—казав Богдан.—Не навки ж розлучаємось. Я до тебе довідаюся.

IX. Похід.

Широкий степ неосяжний котив запашні кольористі хвилі. Все в йому цвіло, все пахло, все жило, все озивалося до ласкавого ясного сонячного проміння. Навіть на битому шляху крізь тверду землю пробивалася молода травичка.

Тим шляхом помалу їхав чималий загін татар та козаків. На чолі їхало двоє давніх знайомих наших: Павлюк та Ганжа, а за ними двоє татарських отаманів та Тиміш.

Більш як рік поминуло з того часу, як Тиміш, після бійки з князенком, мусив переховуватися в старій козачки, тітки Оксани. Він перебув у неї кілька місяців, а тоді їздив з Павлюком та з Ганжею на Січ закликати запорожців стати до помочі кримському ханові проти буджацької орди.

Тепер вони вже з місяць воювалися з хитрим ворогом. Оце й тепер найбільший загін буджаків сховався десь у степу в високій траві, і оце вже кілька день кружляли вони степом, шукаючи його сліду.

Сонце вже давненько звернуло з обід. Терплячі татарські коні з товстими незграбними ногами—і ті потемнілись, бо вже кілька день мало доводилося спочивати. Не одпочивали коні, не досипляли люде, бо вдосвіта рушали з табору, сподіваючися, що на рясній траві швидко знайдуть слід ворожий.

— Втомився, вояко?—спитав татарин у Тимоша, що солодко дрімав, похитуючися на сідлі.

Тиміш кинувся, почувши ті слова, випростався і сказав:

— Утомився, Ага-Мехмете! Ех, як би оце лягти та заснути!

Татарин говорив до Тимоша по татарському, бо Тиміш уже розумів татарську мову, але говорити ще не вмів і говорив до татарина по українському і той розумів.

— Правда твоя!—сказав Тимошеві татарин,—час уже відпочити. А тобі як здається?—спитав він Павлюка.

— Чи відпочити, то й відпочити!—сказав той.—Тут мабуть річка єсть поблизу,—бачиш, як чайки кружляють?

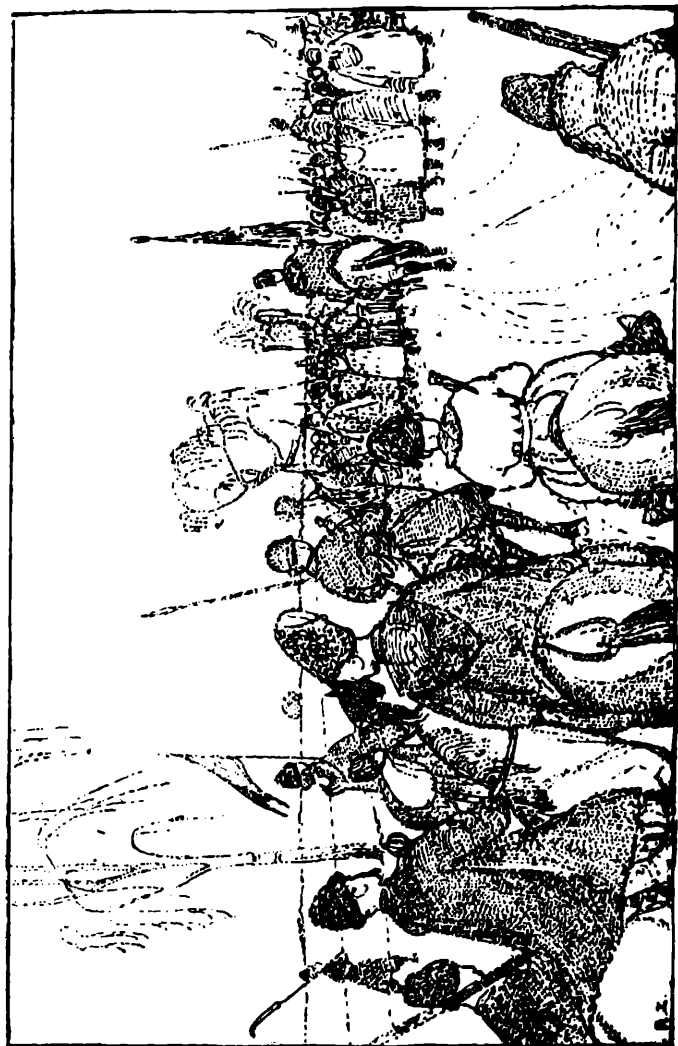
Військо стало, і зараз послано було двох на довідки. Незабаром один з їх чим дуж біг назад.

— Батьку,—скрикнув він, спиняючи коня перед Павлюком.—Я слід знайшов!..

— Де?

— Отам, біля річки; там вони перебрóдили: на дні на піску сліди є та й трава ще не повставала,—вони десь недалеко.

За мить усі вже знали, що знайдено слід.

Всі забули про втому, підбадьорилися і поскакали туди, де знайдено слід. Під'їхавши до річки, вони впевнилися, що справді не дуже давно були тут буджаки. Кінські сліди видно було і на піскбватуму березі, і на дні; а на тому березі трава була притоптана. Знати було, що перебрідило небагато.

Козацьке й татарське отамання почало радітися. Павлюк казав, щоб зараз же кинутися навздогінці, зловити буджаків і примусити показати, де тепер збирається буджацька орда. Але обачніші татари казали, що коли й пощастить зловити цих буджаків, то вони можуть навмисне завести зовсім не туди, куди треба: а краще послати своїх на довідки, бо запевне всі загони буджацькі вже зійшлися до купи і тепер десь недалеко в якійсь лощині пасуть коні та спочивають після походу.

— Ну, хай по вашому буде!—згодився Павлюк.— Тільки обережно треба йти, щоб не помітили вони нас та не розпорошилися знов по степу.

Військо рушило і їхало тихо-тихо: ніхто й словом не озивався. Геть далі спереду, з боків і позаду їхали вартіві козаки і пильно дослухалися до кожного шамотіння, пильно додивлялися до кожної цятиночки, що зачорніє десь у далині. Степ то слався рівний, рівний та безмежний, як море; то виростали на йому невисокі могили; подекуди леліли степові річки і зникали в балках.

Військо наближалось до яру. Тиміш їхав збоку і теж пильно зорив навкруги. І враз йому здалося, що за шпилем недалеко від яру щось промайнуло. Може птах... Тиміш пошепки сказав про те Ганжі. Наставивши руку над очима од сонця, старий козак глянув туди, куди показав Тиміш, і його досвідчене око зразу побачило, що поміж травом шмиється щось, мов чорна гадюка швидко-

швидко повзе до яру. Він засміявся і сказав Павлюкові та Мехметові:

— Гляньте, як чкурнув бісів буджак! Молодець Тиміш! навів нас на слід! Тепер ми їх застукаємо в яру, а звідти вже не випустимо.

Зараз же порадилися, що робити: козаки мусили заступити буджакам вихід із яру, а татари мусили оточити яр і заступити й другий вихід.

Тимошеві стало трохи моторошно. Він розумів, що бій буде страшний, що багато людей ляже трупом або опиниться в неволі. Найдужче боявся він, що можуть повбивати його друзів-козаків. А то в'являлося йому, що його візьмуть у неволю, і згадувалися співи кобзарські про тую тяжку неволю і він думав: Ні, краще в бої поляжу, а в неволю не дамся.

— Дідусю, адже не личить козакові живцем у татарські руки впадати?—спитав він у Ганжі.

— А не личить, синку! не личить! — одказав Ганжа поважно. — Ото тільки лихо, синку, що буджак оркани мають. І не зоглянеться козак, як уже буджак оркан накинув, скрутив козака і до кульбаки прип'яв.

— Ой, як же страшно, дідусю!

— Ну, як Бог допоможе, то ми їм раніше дамо чісу, так що не скрутять вони нас.

Тепер уже не було чого ховатися. oo вже буджак побачили козаків; козацькі коні так прудко бігли до яру, мов на крилах летіли, а Мехмет з своїми татарами забігав убік, щоб оточити яр, щоб не було куди тікати буджакам. Козаки так несподівано й швидко наскочили на буджаків, що ті не встигли приготуватися до бою. Вони кинулися на коней, щоб вискочити з яру, але вискочити вже не можна було, і тоді вони наважилися пробити собі дорогу. Почався бій. Буджаків було з тисячу чи й більше і подужати їх було нелегко,

бо то все були вояки добірні й досвідчені; на всяких хитрощах військових вони зналися добре.

Вже з годину билися козаків з буджаками і ніяк не могли козаків пробитися в яр, а буджаки не могли пробитися крізь козаків. Коли це Мехмет із своїми татарами, що були оточили яр, тепер почали сходити в його, покидавши коней нагорі, бо з'їхати в яр кінями не можна було. Чипляючись за кущі та за траву, кілька сот їх страшенно швидко опинилися внизу. Блиснули кріви татарські шаблі, задні буджаки не витримали, кинулися тікати і натисли на своїх, що билися з козаками. Стинилася зам'ятня, козаків скористувалися з неї, вскочили в яр і счепилися там з буджаками. Разом з ними опинився там і Тиміш. Він махав шаблею на всі боки; коли це враз схитнувся на сідлі, йому здалося, що вже він умірає.

— Тату! дідусю!-- скрикнув він і впав з коня..

Тепер уже бій скоро скінчився. Буджаків більш ніж половину побито, а решту взято в бран; бранців зігнано до купи, пов'язано і поставлено кількох козаків їх вартувати.

— Добре попрацювали, братіки!-- сказав Ганжа товаришам.— Моє хлоп'я теж у колодочці вбивається: я бачив, як він буджаків рубав... Але де ж це він? Тимоше! Гей, Тимоше! Озовися!..

Але Тиміш не міг озватися: він блідий і непритомний лежав навznak на бойовищі, саме там, де найлютіше билися і де лежали купами побиті й поранені.

— Чи не бачив хто хлопця?— турбуючися розпитував Ганжа, пильно роздивляючись по бойовищу.

Але ніхто не бачив.

Смольчуг теж шукав хлопця і нарешті потрапив на його.

— Ось Тиміш! -- скрикнув Смольчуг.— Ой, здається, неживий!

Ганжа підбіг до Тимоша, нахилився і підвів з землі хлопцеву голову з блідим змертвілим обличчям.

— Синку мій, синку!—скарикнув він,—невже ж ти не житимеш?

А Смольчуг тим часом уважно обглядав рани: одна стріла мов борозну проорала хлопцеві на боці, а друга вгородилася в плече, хоч і не дуже глибоко.

— Буде живий, радісно сказав Смольчуг, насилаючи на руку трохи пороху з порохівниці і замішуючи його з слиною.

Намазавши обидві рани тим порохом, козаки одірвали шматок полотна од сорочки, зав'язали рани і положили хлопця, прикривши кереями. Обидва вони сиділи біля його, мочили йому голову водою і пильнували, чи не очутиться. Хлопець справді скоро опритомнів, попрохав води напиться і почував себе не дуже погано: але ввечері почала його пекти гарячка так, що аж став блудити словами. Старий Ганжа вкрай засмутився: він любив хлопця, як рідного свого сина і навіть подумати йому страшно було про те, що хлопець може вмерти. Павлюк теж частенько одвідував пораненого: він привів татарина-знахура, що вмів замовляти рани. Той подивився на рани, пошептав щось і сказав:

— Як що за чотирі дні не вмере, то видужає.

— Бісів син!—скарикнув сердито Ганжа.—Я й сам знаю, що як не вмере, то видужає! А ти скажи, як гоїти!..

Татарин показав на червону пухлятину круг рани на плечі.

— Отут хвороба сидить!—сказав він.—Не зуміли стрілу витягти, повернули!

Він нарав якогось зілля, наварив і напоїв Тимоша. Ганжа теж покуштував,—зілля було страшенно гірке. Ганжа аж сплюнув і сказав:

— Може ти його цим отруїш?

— А на що я його труїтиму?—відказав татарин.—Не його першого рятую, живий буде!

Він пообмивав рани, поприкладав до їх зілля якогось і зручно позав'язував шматинками з сорочки. Третього дні Тимошеві стало дуже негарно. Гарячка страшно некла його: він блідив словами, кликав батька, кричав, що його ріжуть, а надвечір затих і лежав як неживий. Знахур-татарин упевняв, що це дарма, що буває далеко гірше. Та Ганжа й сам не раз піклувався коло поранених і бачив, як їм буває тяжко, але ніколи ще ні за ким так не боліло серце його, як за цим хлоп'ям, що, палене хворобою, непритомне кидалося на возі.

Другого дні враджено було вертатися назад додому. Ганжа дуже прохав отаманів ще хоч день один підождати, може Тимошеві полегшає, але йому сказано:

— Не можна! І то вже довго тут забарилися.

Вночі Тимошеві ніби полегшало, а перед світом він заснув тихим спокійним сном і довго спав; не чув, як запрягали воза і як рушили в дорогу, простуючи в рідну Україну.

Частину козаків послано було до моря по чайки, що там стояли край берега. Павлюк велів ті чайки одвезти на Січ, а сам з-останніми козаками, попрощавшись з татарами, поминув Січ і повернув до Черкас. Ніхто не знав, що він думає робити. Ідучи, чули вони недобрії вісти: казано, що козаків страшно утискають пани: що навіть лейб-стровики повстають проти панів, бо пани не дають їм належної за службу плати; що жиди знущаються з православних. Павлюк грізно насуплював брови і, стискаючи кулаки, казав:

— Не буде цього! Не попустимо свого рідного краю на поталу!

Тиміш одужував вельми помалу; він дуже зне- силвся з гарячки і крови втратив багато, через те дуже втомлявся походом, хоч і їхав не верхи, а лежучи на возі. Сонце пекло дуже, на шляху знімалася страшenna курява; вдень докучали му- хи, а вночі кусюча мошкà та всякі комахи, що налазили аж під сорочку. Та молодість і гарне степове повітря ставали Тимошеві в пригоді краще за всякі зілля. Він потроху набірався сили, а як дійшли до України, то вже зміг сісти на коня і їхати верхи, правда, нешвидко і недовгий час, бо дуже втомлявся. Його знову одвезено до тітки Оксани, а козаки поїхали просто в Черкаси

Х. У Лубнях.

Настали на Україні турботні часи. Люде не стерпіли тяжкого життя та гнобительства і повстали. Закурилися по Україні дими, а з димами пішло добро і панське, і людське. Повстанці палили пан-ське добро, а польське військо палило людське добро. Люде zostавалися без притулку і ховалися по лісах та по байраках; а польські жовніри ни- шпорили всюди, ганяючися за повстанцями. На- віть у затишному хуторі в тітки Оксани небезпеш- но стало жити.

Богдан тоді жив у Варшаві. Турбуючися про Тимоша, щоб не сталося йому лиха під цю заві- рюху, він послав певного козака Опанаса Чорного в Оксанин хутір, щоб той козак забрав Тимоша і одвіз у Київ, бо там було безпечно. Опанас щас- ливо дійшов до тітчиного Оксаниного хутора. Не було чого довго збиратися Тимошеві: тітка Оксана напекла на дорогу періжків та паляниць, насуши- ла сухарів, поскладала їжу в сакви та й провела Тимоша й козака до битого шляху. Це було вже в пилипівку—зіма вже почалася, було холодно,

сніг часом падав, але ріки ще не позамерзали добре. Тиміш щільно обгортався кереєю, бо такп холодно було. Їхати було і довго, і небезпечно: раз-у-раз доводилось їхати то пущами лісовими, то шляхами небитими, обминаючи небезпешні місця, де кипіло повстання. Бувало й так, що, впрохавшись кудись на ніч і сподіваючися відпочити, раптом мусили знову сідати на коней і тікати від небезпек. Спершу вони їхали правим берегом Дніпровим, простуючи до Черкас та до Мошен: але виявилось, що далі вже не можна тудою їхати, бо села, хутори горіли: з панських осель позоставалися самі руїни. І одного вечора козак сказав Тимошеві:

— Ніяк не можна вже далі їхати: і неперед нас горить, і позад нас горить; треба десь перечасувати та довідатися, чи не краще на той беріг перекинутись—може там спокійніше.

Під лісом стояла маленька поганенька корчма; чепурна козачка-шинкарка люб'язно привітала козака й Тимоша. Козак зараз спитав, чи не можна знайти когось такого, щоб перевіз через Дніпро. Шинкарка похитала головою і сказала:

Ні, козаче, гепер годі й думати про те, щоб перевезтись. А днів за два мабуть добре замерзне, годі можна буде переїхати.

Не було иншої ради, довелося зостатися в корчмі та дожидати, поки замерзне Дніпро. Холодно було в тій хатинці, де шинкарка примістила козака з Тимошем, і Тиміш з великим жахом згадував теплу тітчину Оксанину хату, де так гарно спалося: а тут він ніяк не міг заснути з холоду. Його ж товаришові козакові байдуже було про холод: він щільно загорнувся в керею, ліг на солому та й спав твердим сном.

У глузку ніч раптом загрюкотіло в ворота.

— Агов, шинкарко, відчини! гукали якісь люде.

— А хто ж ви? спитала перелякана шинкарка.

— Свої, козаки! Та відчиняй мерщій, а то ми й сами зуміємо відчинити!

Тиміш чув, як одчинилися ворота і в дворі затупотіли коні. Хлопцеві здалося, що голос в одного козака йому по знаку. „Так ніби Іван Злий“, — подумалось йому. Він устав, трішечки прочинив двері і визирнув крізь щілинку. Справді то був Іван Злий у такому вбранні, в якому звичайно ходили курінні отамани; ще було десятків зо два козаків-запорожців з засмаглими обличчями, з довгими чубами-оселедцями, що висіли з під високих смушевих шапок. Тиміш пізнав одного чи двох; накинувши на плечі керею, він, радіючи, вибіг у двір.

— Глянь, це Тиміш! — пізнали його козаки.— Здоров, хлопче! А звідки ти тут узався?

— Батько наказав мені в Київ їхати, та тільки тяжко туди дістатися,—відказав Тиміш.

Злий засміявся й сказав:

— Хитрий з біса твій батько! Не дурно з панами водиться,—уже писарем військовим настановлено його. Паном великим став, то це вже й треба йому сина в бурсу засторчити. А як на мене, то я так тобі скажу: плюнь ти на тую бурсу і на всю їхню науку! І без неї добрим козаком будеш, у сто разів кращим за отих довгополих спудеїв, що по-під віконню старцюють.

— Тиміш і сам так думав. Він, дивуючися, розглядавав велетенську постать Злого, що зовсім наче не той став, як убрався в гарне отаманське вбрання. Тиміш тепер почував до його повагу.

— Як це ти став курінним отаманом?—спитав він.

— А чому ж би мені й не бути курінним ота-

маном? Ще й значнішою особою може буду,-- відказав згорда Злий і зареготав.

Козаки повходили в корчму і заходилися вечеряти. З розмов Тиміш довідався, що Павлюк ще в Січі, але скоро має прийти; а тепер у Мошнах сидить Скидан,-- його Павлюк вислав туди збирати козаків.

Скоро, скоро вже будемо воюватися з ляхами,-- сказав Злий. -- Сам польний гетьман іде на нас. Коли б тільки батько кошовий не запізнився!

-- А чому ж він і досі не рушає з Січі?-- спитав Тиміш.

-- Дожидає потуги від кримського хана.

-- А ви ж куди їдете?

Злий лукаво підморгнув і сказав:

-- А куди вітер повіє, там і ми будемо! Їдьмо, хлопче, й ти з нами. Батько по тебе кого прислав?

— Опанаса Чорного.

— От і добре!-- сказав Іван. -- І поїдемо разом. Тобі за Дніпро треба і нам за Дніпро.

Другого дня вранні Тиміш з Опанасом надумалися, що справді краще їм їхати разом з козаками.

— Тільки як же ми за Дніпро перекинемося?-- питав він?-- Кажуть, що дороги немає.

— А тобі готовенької дороги хочеться? Самім про дорогу подбати треба. Я чумакував колись, то знаюся трохи на тому, як дороги шукати,-- сказав Злий.

Він справді на тому знався і щасливо перерів усіх через тонку ще кригу.

— От ми і в Вишневещині! -- весело сказав Злий, як доїхали до першого села.

Тихо й порожньо було в йому: ніде нікого з людей не було видно; десь ревла корова, -- люде, тікаючи, забули про неї, і бідна товарина зосталася зачинена в загороді.

Проїхавши спустілим селом, поїхали далі і знову доїхали до людських осель, і знову не було в їх а ні душі живої. І далі було так саме—ні в оселях людських, ні на шляху—ніде не було ні душі живої, тільки часом пробіжить окульбачений кінь без верхівня; не чуť ніякого голосу, хіба тільки зареве десь забута товарина.

Недалеко від Лубень до їх прилучилося ще кілька загонів, а під самими Лубнями дожидало їх кілька сотень козацьких.

— Що ж це буде?—спитав Тиміш.

Побачивши, хлопче, що буде!—відказав, усміхаючись, Злий.—Хочемо панів трохи поскубти.

Швидко побігла чутка по околишніх селах про те, що прибули козакки. Звідусіль сходилося до їх поспільство,—хто з справжньою зброєю, хто з косою чи з вилами, хто з ножом, а хто з кілком. У лісі, де крилися козакки, став уже великий табір. Туди понаосили з ближчих сіл усякої їжі, нагнали худоби; порозбивавши корчми та броварі, здобули горілки та пива. Невеликі гуртки повстанців нищпорили скрізь, випускаючи ляхів та жидів.

Тиміш та його подорожній товариш, Опанас Чорний, ночували вдвох у норі, викопаній у землі. Одного разу ввечері почули вони, що в таборі счинився якийсь лемент. Тиміш вискочив з норі і побіг подивитися, що сталося.

— Кизим прийшов! Кизим прийшов!—гомоніли в таборі.—Кизим багато війська привів. Зараз усі йдемо Лубні здобувати!

Був мороз, і ніч була ясна, ясна. Срібне місяшне проміння освічувало шлях кільком тисячам людей, що йшли до Лубень. А там вартіві на шанцях спали твердим сном, бо деякі лубенці, задалегідь змовившись з повстанцями, ще звечора добре почастували варту міцною горілкою, то вони й поснули. І в самих Лубнях люди спокійно спали.

Раптом серед ночі лубенців збудило щось страшне: крик, лемент, стріляння розітнулися лубенськими вулицями. То повстанці, повбивавши вартових, увійшли в місто і кинулися найсамперед до замку князя Яреми Вишневецького. Але в замку була сама челядь та дрібна шляхта, що звичайно терлася коло князя Яреми. Кинулися на цих, і всіх порізали, а замок пограбували.

— А тепер гайда до ченців!—гукнув отаман.

Всі кинулися до католицького монастиря. Та міцні й високі були монастирські мури—тяжко було через їх до монастиря достатися.

— Вогню треба!—гукнув отаман.

Зараз же заходилися стягати до мурів сушник, поприкачували кухви з дьогтем та з смолою, підкопалися під браму і підкотили туди барило з порохом, що взяли в замку. На тій роботі зійшла їм уся ніч, а вдосвіта підпалили сушник та й одступилися геть-геть далі від монастиря до замку. Занявся сушник, позаймалися кухви з дьогтем та з смолою, і круг монастирських мурів заготіло страшенне полум'я, добіраючись і до монастиря: бухнуло барило з порохом під брамою, і високо вгору полетіла зруйнована брама...

Тиміш стояв у замку на башті і дивився на пожежу. І ось він побачив, що хтось вибіг з монастиря і його схоплено й потягнуто до замку.

— Тимоше!—гукнув Опанас знизу до Тимоша.— А йди сюди, глянь, якого панича піймали!

Тиміш збіг зо сходів і в великій залі побачив кількох козаків і хлопця років дванадцяти, що аж тремтів с переляку. Убрання на хлопцеві було таке, як на вбогому шляхтичові, але на руках блищали дорогі перстені.

— Признавайся, хто ти?—допитувались козак.

Тиміш глянув на хлопця і за малим не скрикнув з дива, бо хлопець був тої самий князенко

Дмитро Вишневецький, що він з ним побився перед двома роками на бенкеті в коронного гетьмана Конецпольського. Тиміш хотів був сказати, хто цей хлопець, але чомусь не сказав і мовчки дивився, як той колотився, наче його трусила найлютіша пропасниця. Князенко глянув на Тимоша і, тихо ойкнувши, поступився назад.

— Ти знаєш його?—спитали козаки в Тимоша.

Тиміш не знав, що казати. Він роаумів, що як козаки довідаються, що хлопець доводиться не-божем тому князеві Яремі Вишневецькому, якого всі так ненавиділи, то вже йому не жити. Але ж він був такий нещасний, так тремтів с переляку, що Тимошеві язик не повернувся назвати його. „Треба обрятувати!“—промайнуло Тимошеві в голові, і він сказав:

— Еге, знаю: це син одного шляхтича, мій батько знає його батька.

Князенко здивований глянув на Тимоша: він ніяк не сподівався такої великодушності від його.

Козаки врадили не вбивати хлопця, а zostавити в себе бранцем.

Два дні грабовано Лубні та вишукувано і вбивано тих, кого вважано за ворогів. Коли це третього дні прибігло верхи кілька козаків з-за Дніпра, с правого берега і принесли недобрії вісти: поляки побили Павлюкове військо і його самого та Томиленка забрали в бран; з отамання обрятувався самий Скидан. Ганжу та Смольчуга ще раніше забрано в бран. А польний гетьман уже переводить своє військо через Дніпро на лівий беріг.

Замислилися козаки, почувши такі вісти. Воюватися з неарівняно більшим польським військом не було сили, а тікати не було змоги, бо всі шляхи заступили вороги. Одно zostавалося: зміцнити якомога міські мури і дождати ворога.

І Тиміш та Опанас Чорний не знали, що їм робити, як визволитися з того становища, в якому опинилися.

— Як на твою думку, де тепер батько?—спитав Тиміш.

— Мабуть чи не с паном польним гетьманом,—одказав Опанас.—Та тільки не можна нам до його достатися, бо не випустять нас відділя.

— А ми втечемо.

— Тяжка то справа!—одказав Опанас.—Мури високі, брами позамикано, і скрізь варта вартує. Не можна втекти.

Тиміш замислився, потім сказав:

— Знаєш, що я надумав? Поговорю я з отим хлонцем, що в бран узято. Він тут жив, то певне знає, як можна звідси вийти. Може тайник який знає. То хай покаже нам, а ми й його за те виведемо на волю.

Опанас трохи збентежився й сказав:

— Не до ладу ти оце витівав, щоб і самим утекти, та ще й бранця забрати. Бо як піймають, то не минемо ми шибениці.

Тиміш не відказав нічого, але не перестав думати про втечу; не дурно батько казав про його, що він упертий, як віл. —

Князенко сидів у вузенькому закамарочкові; двічі на день перемінювано вартівного, що вартував його. Одного разу Тиміш угледів, що князенка вартує знайомий запорожець.

— Діду Остапе! Так мені хочеться погомоніти з отим паничем, що ви вартуєте!—сказав Тиміш запорожцеві.

Запорожець не здивувався, бо Тиміш же казав, що знає панича, і він сказав Тимошеві ласкаво:

— А що, хлопче, занудився без товаришів? Ну, йди, погомони, розважся!

Він одчинив двері, і Тиміш увійшов у закамарок.

Князенко сидів на соломі очі йому позапухали з плачу. Почувши, що відчиняються двері, він злякався і спитав стиха:

— Хто то?

— Це я, Тиміш,—озвався Хмельниченко.— Маю про дещо поговорити з тобою, --додав поважно, сідаючи й собі на солому.

— Чого тобі треба від мене? — сказав князенко, відсуваючись.

Тиміш почав говорити пошепки, раз-по-раз позираючи на двері.

— Сказку тобі так, що як би не прикрутило лихо, то не схотів би я з тобою говорити. Ну, та тепер обом нам не мед: ти бранець, та й я недалеко від того втік. А тут міські мури полагоджено, і вартові скрізь вартують, то й ніяк нам с тобою достатися до польського війська.

— А воно олизько?—жваво спитав князенко.— Ох, як би воно винищило оціх гидких хлопів!

Тиміш насупився.

— Ти не лайся!—сказав він сердито.—Бо як лаятимешся, то й сидітимеш у цьому закамаркові, і не вийдеш із його.

— Та кажи бо вже, як звільси визволитися?—почав прохати князенко.

— Отепер говориш так, як треба,—сказав Тиміш, зласкавлюючися.—Тільки не кричи, бо тут козак вартує, то щоб не почув.

Остап прочинив двері і зазирнув до хлопів.

— Чи нагомонілися вже, дітки?—спитав він.

— Ні, ще, діду,—відказав Тиміш.

— Та я боюся, щоб хто з козаків не нагодився та щоб не напитув я собі лиха через вас,—сказав Остап, зачиняючи знову двері.

— Ніколи гаятись,—сказав пошепки Тиміш. — Чи

можно вийти з замку тайником за місто? Як покажеш нам дорогу, то ми й тебе визволимо.

Князенко пильно глянув на Тимоша.

— А не одуриш?—спитав

— А чого б же я дурив? Мій батько тепер у польському військові за військового писаря, то мені треба до його достатися.

Князенко мовчав і щось міркував. Потім сказав:

— У південній башті єсть попідземний тайник. Тим тайником можна вийти за місто аж до річки. Тиміш страшенно зрадив.

— Добре, братіку! Ой-ой, як це добре!—аж скрикнув він з радощів і вхопив князенка за плече.

Князенко аж почервонів з гніва і гордо випростався. Як то! До його, високородного князенка, наслідилося доторкнутися якесь козачення.

— Я тобі не брат!—скрикнув він.—Чуєш ти? Ти мені не рівня! Коли я пристаю на те, щоб ти визволив мене, так тільки тим, що не можу инакше визволитися!

Тиміш і собі спалахнув і скрикнув:

— Куди ж пак! Чого так несешся? І я б не схотів об тебе поганиться, як би можно було без тебе обійтися!

Остап знову прочинив двері і зазирнув до хлопців.

— Чого ви тут репетуєте?—грімнув—він. Глядіть, ще й побийтеся! А ну лиш, Тимоше, геть звідси додому! А ти ось бери та їж!—сказав князенкові і поставив перед ним горщечок з їжою і поклав лусту хліба.

Тиміш пішов додому. Усю ніч не спалося йому, все міркував, як визволити князенка Дмитра, щоб разом із ним утекти з Лубень.

В польському таборі тихо було; тільки вартові перегукувалися та світилося в шатрі в польного гетьмана. Пан гетьман Потоцький, огрядний червоновидий чоловіча, швидко ходив сюди й туди по наметові, іноді підходив до столу і пив венгерське з великого срібного кубка. У високому свічникові горіла товста воскова свічка і тьмяно освічувала велике гетьманське шатро, пишно прибране дорогою бухарською тканиною. За столом сидів військовий писарь Богдан Хмельницький. На йому був синій сатовий жупан, підперезаний широким поясом з золотими торочками і червоний кунтуш з вильотами. Проти його сидів полковник Ілляш Караїмович, що на той час був отаманом над лейстровими козаками. Перед ними теж стояли кубки з вином. Всі троє жваво розмовляли.

— Насмілюся ще раз сказати ясновельможному панові гетьманові, що тепер найкращий час, щоб зруйнувати гультьяйське гніздо. Як що пан гетьман згає час і не рушить на південь, аж на запоріжжа, то вся наша праця піде марно. Бо знову знайдеться якийсь ватажок, що збере до себе оте все гультьяйство, тоді прийдеться починати все спочатку,—впевняв полковник.

Богдан усміхнувся якось загадково, глянув пильно на полковника і сказав:

— Еге, втихомирити козацьке гультьяйство—трудна справа. Та ще пан Ілляш забув, що зруйнувати цілу країну без дозволу на те від найяснішого короля—єсть то свавільство.

— От і я ж те саме кажу,—похопився з своїм словом польний гетман.—На що мене не уповажнено, того я й не можу робити. Та й нащо? Павлюк у нас у руках. Кизима старшого ми забрали, та й меншого заберемо, а Скидана сами козаки нам приведуть, щоб умилостивити нас.

У цю хвилину в наметі одгорнено запону, на порозі став вартовий і сказав:

— Ясновельможний пане гетьмане, прийшли втікачі з Лубень: панів писарів син, та ще хлопець якийсь і козак з ними.

Богдан схопився як опечений і скрикнув:

— Мій Тиміш? Яке ж лихо занесло його в Лубні?

— Мерщій ведй їх сюди!—звелів гетьман.

Незабаром троє втікачів були вже в наметі.

Побачивши Дмитра Вишневецького, і Богдан, і Потоцький аж не стямилися з дива.

— От так чудасія!—вимовив нарешті Богдан.

Потоцький засміявся і спитав:

— Ну, а тепер же хто кого побив? Чи може це на суд до мене прийшли обоє?

Дмитро Вишневецький похнюпився і мовчав.

— Ми помирилися,—поважно сказав Тиміш.

— А помирилися, то й добре—знову сміючися сказав Потоцький. —Таким завзятим воякам не личить сварки заводити. Але як же ви в Лубнях опинилися? І як вас Бог виніс звідти?

Дмитро почав оповідати:

— Я поїхав до дядька Яреми з кількома слугами і потрапив у Лубні саме тоді, як хлопці збунтувалися, а дядькова сем'я виїхала з міста; вернутися назад уже не можна було, і я мусив ховатися в монастирі. Там мене і забрано в бран.

Потім Тиміш розповів, як він намислив утекти і князенка намовив тікати. Як підмовив Опанаса напоїти вартового: а як вартовий, сп'янівши, заснув, то вони визволили Дмитра з замкнення. Тоді Дмитро привів їх до тайника, і вони тим тайником вийшли з міста до річки. Як потім вони довго блукали лісом, аж поки зустрілися з польськими жовнірами, і ті вже привели їх сюди в табор.

— Гарні хлопці!—похвалив польний гетьман.—Тепер прошу пана писаря подбати, щоб хлопців

нагодовано, а завтра гарненько розпитаємо їх про Лубні. Вони можуть нам багато потрібного сказати.

Зоставшись з батьком на самоті, Тиміш найсамперед спитав про Павлюка та про Ганжу. Той сказав сумно:

— Ну, синку, визволив я їх раз од шибениці, а тепер уже не визволю, несила моя. Та й ніхто вже не зможе їх визволити. А ти, гляди, не пробовкнися, що ми приятелювали з ними, бо як про це довідаються, то не бути мені писарем. Ну, та ти тут довго й не будеш. Годі вже тобі козакувати! Ось як трохи втихомириться, то сам одвезу тебе в бурсу, а тепер поки поїдеш у Суботів та поживеш дома.

І справді другого дні, як гетьман розпитав у Тимоша про Лубні, Богдан з певними людьми послав його додому в Суботів.

ДРУГА ЧАСТИНА.

І. У канцлера.

Була тиха гарна весна 1646 року. У Варшаві цвіли сади і сповняли пахощами повітря. Однією з найголовніших вулиць їхав верхи відомий уже нам сотник Богдан, а біля його їхав молодий стрункий козак: трудно було тепер пізнати в йому колишнього малого присадкуватого Тимоша.

— Чого ви так довго не приїздили?—питав Тиміш у батька.—Ми вже тиждень вас дожидаємо. Король не раз уже прислав про вас питатися: всі полковники вже поз'їздилися.

— Не можна було, сину, швидче, ніяк не можливо. Французи хитрі і з ними важко вмовлятися. Хотілося якомога більш од їх викрутити, а своїм якомога менш поступатися. От через те й довго... Ну, а тут що нового чувати? Ти просто з Бродів?

— Ні, додому заїздив.

— А дома ж як? Усі дужі?

— А що їм станеться,—дужі всі,—одказав Тиміш.—От у Бродах теж єсть новина: пан коронний гетьман помер.

Богдана ця звістка дуже вразила. Він аж наче не поняв віри і спитав;

— Як ти сказав? Хто помер? Гетьман коронний?

— Та гетьман же,—відказав Тиміш.

— Та він же недавнечко одружився!

— Ну, то що? Одружився і такий був веселий та ласкавий, а тоді раптом помер.

Богдан подумав трохи і сказав:

— Це, сину, кепсько, дуже кепсько! Без його й нам погіршає.

— Тепер підстароста Чаплинський усім порядкує.

— Ех, кепсько це!—сердито промовив Богдан.— Треба швидче до нового старости, заїхати, повиншувати. Де він тепер?

— Тут, у Варшаві. Я з ним сюди приїхав. Як ви сказали, так я й зробив: довчився в академії і приїхав сюди вам назустріч.

— Чув, чув про твоє вчиття! Пан ректор не раз мені скаржився на тебе,—докірливо сказав Богдан.—Де шкоду яку роблять, то там ти перший призвід даєш, а до науки мало не останній. Не гаразд, сину, так робити, не по моему це. Я колись добре до науки брався, то за те й тепер од людей пошану маю.

Тимошеві стало ніяково.

— Ніяк не можна, тату, без того прожити. Як би ж ми сами не здобували собі їсти, поживляючися в сидух, та й в інших людей, то не раз голодні сиділи б. Академія вбога, їсти дають мало, а вчитися треба. А як його вчитися голодному?

Богдан махнув рукою і сказав:

— Ну, хай йому! Що минуло, того вже не вернеш. Тепер уже не до науки. Що чути в Варшаві? Нащо король козаків скликає?

— Усяко говорять, а певного ніхто нічого не знає. Кажуть, що думає турків воювати.

— Та-ак!..—з протягом сказав Богдан.—А хто з полковників приїхав?

— Нестеренко, Барабаш, Ілляш.

— Недобре, що Ілляш тут. Хто його витяг?

— А хто ж, як не покійний гетьман коронний. Він же з ним дуже носився.

— А хиба небіжчик гетьман коронний теж хотів, щоб була війна з Турками?

— Авже ж! Він та пан канцлер коронний, та італійці.

— Які італійці?

— А ви хиба не чули?—спитав здивований Тиміш.—Усе ж пішло з венеційського посла, а допомога йому писарь молодой королеви. Це все з їх.

— Хм! треба про це все добре поміркувати!—промовив Богдан.—Треба сьогодні ж побачитися з паном коронним канцлером.

— Пан канцлер тепер дуже заклопотаний,—сказав Тиміш.—Він оддає дочку.

— За кого?

— За молодого Калиновського.

— Оттакій!—сказав здивований Богдан.—То це тепер Калиновський польного гетманства доскочить! Треба й до його піти. Ну, а як инше панство,—прихильне до війни?

— Ще ніхто нічого до пуття не знає. А пан канцлер з своїми італійцями як в'юн в'ється.

— А коли нічого не знає, то як же ти знаєш?—спитав здивований Богдан.

— Бо я не пан, а козак. А козаки знають і те, чого панам знати не треба. З польним гетьманом уже вмовилися, і листи вже готові, тільки печаті поприкладати.

— Ну, то статися того не може, щоб хто з панів не знав,—сказав Богдан.

— Учора я чув, що великий канцлер литовський таки проіюхав і їде сюди.

— А ще хто тут є?

— Та мало не всі поз'їздилися: і Радзивилові, і Сопіги, і Любомирські, і Вишневецькі, і Опалинські,

і Калиновський; а пан Потоцький цими днями приїде.

— А весілля ж коли?

— Тижнів через два.

Тут Богдан із сином під'їхали до палацу коронного канцлера, де Богдан думав пробувати. Канцлер, довідавшись, що приїхав Богдан, дав йому трохи спочити, а потім прислав по його свого слугу. Богдан швиденько вмився, вбрався і пішов до канцлера.

Пан канцлер Оссолінський не походив з стародавнього панства, то не можучи порівнятися з тим панством своїм родом, хотів переважити його хоч великими роскошами. А роскоші оправді були великі. Богдан сказав слугі, що його проводити не треба і сміло та впевнено пішов довгим рядом розкішних світлиць, залюбки дивлючися на знайомі йому чудові мармурові та бронзові статуї та на малювання, переважно італійських малярів, що закрапало великі залі. Дійшовши до канцлерового кабінету, він постукав у двері.

— Прошу!—озвався канцлер.

Богдан одчинив двері і ввійшов у невелику світлицю. По під усіма стінами стояли шахи з книжками, а посередині стіл. За столом сидів канцлер. Привітавшись, канцлер попрохав Богдана сісти, і почалася розмова про цікаві обом справи. Говорили годин зо дві; наприкінці канцлер сказав:

— Сподіваюся, що пан сотник житиме в моїй господі і не цуратиметься мого хліба-соли. Цими днями буде аудієнція у короля, і я прохав би пана сотника з товариством діждатися, чим кінчиться справа. Нам тяжко приходитьсь, бо ще треба прихилити на свій бік панство; а тепер оце матимем до того гарну нагоду, бо з усієї Речі Посполитої з'їдеться панство на весілля до моєї дочки Урсули, що йде за пана Самійла Калиновського.

— Дозволю собі повіншувати пана коронного канцлера з семейним святом і щиро подякувати за ласку до мене,—сказав, низько вклоняючися, Богдан.—Але я тут не сам, бо назустріч мені виїхав мій син Тиміш.

— А! це той завязтий запорожець!—сказав Оссолінський, усміхаючись.—То хай і він живе тут, побуде серед панства це йому на користь буде.

— Не смію не слухатися пана канцлера,—сказав Богдан і знову вклонився.—Але мушу сказати, що мій син тільки з академії, серед великопанського товариства не бував, то чи не буде він небажаним гостем у господі в пана канцлера?

— Дарма!—сказав канцлер ласкаво.—Потреться трохи серед нашого товариства, то й навчиться всього. Прошу пана сотника з сином сьогодні до нас на обід. А дочка моя скоро зробить з панового сотникового сина справжнього панича.

Богдан ще раз подякував і, попрощавшись, пішов од канцлера. А канцлер пішов до жінки та до дочки і сказав, що сьогодні буде в їх за обідом запорожець.

— Як то—запорожець?—злякано спитала пані канцлерова.

— А так, ясновельможна пані, справжнісінький запорожець, такий що ледві на ноги зіп'явся, то вже й почав битися з татарами, а до того ще й бурсак, що грабував кожного, не даючи нікому спуску,—казав канцлер жінці, ледві стримуючи себе, щоб не сміятися з її переляку.

— Пан Юрій! завше щось неподобне вигадас!—сердито сказала пані.

Панові канцлерові аж губи тремтіли з схова-ного сміху, але він сказав поважно:

— Я прошу і пані канцлерову, і панну Урсулу дуже грічно поводитися і з бурсаком, і з його батьком, бо вони обоє дуже мені потрібні.

— І на що це панові Юриєві здались оті запорожці? Досить з мене вже й того, що мусила двічі їздити до тієї ненавидної пані Радзівилової, приймаю в себе отих огидних Вишневецьких, що величаються тим, що вони родичі з Мнишками. А тепер ще якісь запорожці на мою голову!

Канцлер розгнівався і сказав сердито:

— Пані зробить так, як я кажу. У мене сьогодні обідає сотник Богдан Хмельницький з сином Тимошем, а з цим сотником сам найясніший король поводить ся гречно й ласкаво.

І він вийшов, сердито грюкнувши дверима. Тоді Урсула напалася на матір.

— От ви завсігди такого наробите! Заведете ся за дурницю і розгніваєте батька. А я обіцяла панові Самійлові попрохати сьогодні батька за пана Мартина. Як же я тепер приступлюся до батька, коли ви розгнівали його?

Пані вкрай перелякалася. Вона дуже любила дочку і боялася її гніва.

— Та я ж нічого, дитинко! Я ж тільки так! Я буду гречна з тими запорожцями!..—примамлялася вона до дочки.

— А вже ж будете гречні!—сердито бубоніла дочка.—Я дуже добре розумію, через віщо батько піддобрюється до запорожців! Найясніший король не гірший за нас, а й то ласкаво вітає їх у себе.

— А оті огидні молдавки теж обідатимуть сьогодні в нас?—спитала пані.

— Авже ж! ми ж удвох їздили їх кликати,—відказала дочка.—Пані Радзівілова спершу не хотіла, але я вблагала її приїхати з сестрою. Хиба ви вже забули?

Пані канцлерова тяжко зітхнула. Не було рятунку, треба було гречно вітати нелюбих гостей.

II. Нова зустріч.

У невеличкій світлиці, сумежній з їдальнею, зішлось з двадцятьох гостей, запрошених на обід до пана канцлера. Тут вони дожидали, поки він із сем'єю вийде з своїх покоїв. Увійшов у світлицю і пан сотник Богдан із Тимошем. Тиміш почув себе ніяково серед блискучого панства і через те він аж зрадів, як побачив князенка Дмитра Вишневецького, підійшов до його і, вітаючися, простяг руку. Дмитро хоч і збентежився, але вдав, що не бачить тієї руки, кивнув головою і погордливо одвернувся.

— Хто це?—спитали пани.

— Не знаю!—збрехав Дмитро.—Козак якийсь.

— Але ж він здається знає князя?—сказав молодий Калиновський, що не любив Дмитра за його високодуство і тепер помітив, що той збентежився, побачивши Тимоша.—Він, здається, простяг князеві руку?

— Може він мене де й бачив: ці хлопці страшенні нахаби! Дивуюся панові канцлерові, з якої речі він запросив до себе цих козаків!..

У цю хвилину в світлицю увійшов князь Януш Радзивил, що був жонатий з старшою дочкою молдавського господаря, чи князя Василя Лупула. Вітаючися з гостями, він привітався й з Богданом.

— Пан гетьман знає цього сотника?—питалося панство в Радзивила.

— Еге, це Богдан Хмельницький,—він оце свіжо приїхав з Парижу. А то з ним мабуть його син.

— А як ся має яоновельможна пані княгиня?—спитав хтось у Радзивила.

Той уклонився й відказав:

— Дякую; дружина моя вже зовсім видужала; вона тепер у пані канцлерової разом із своєю сестрою, що оце приїхала до нас.

Дмитро Вишневецький, почувши це, почерпнув і спитав:

— Домна Локсандра в Варшаві? А вона ж як ся має?

— О, вона цвіте, як троянда і ласкава, як ясний день божий!—одказав князь Януш, скося поглядаючи на Вишневецького.

В цю мить одчинилися двері, і в свілицю вступив пан канцлер, ведучи княгиню Радзивилову та її сестру, молдавську княжну, Локсандру. За ними йшла пані канцлерова з дочкою і ще кільки паній. Княгиня Радзивилова ще недавно приїхала в Варшаву і мало кого знала з польської молоді, та й її ще мало хто бачив. Вона була така велична, що молодь, вітаючися, тільки низько вклонялася їй, не наслідуючися поцілувати в руку.

Її сестра, княжна Локсандра, вразила всіх своєю красою. Вона була висока, струнка і гнучка, як молода тополька; червоні уста весело всміхалися; в товсту косу, молдавським звичем, повплітано було квітки та червінці; вбрання на їй теж було молдавське: рясно вишивана сорочка, синя спідниця, попередник з золотими торочками і злотом гаптовані сап'янці з переплутами.

Дмитро Вишневецький не спускав з Локсандри очей і повертав за нею голову, як соняшник за сонцем.

Канцлер познайомив з обома молдаvkами всіх своїх гостей. Тимошеві здалося, що він ніколи ще не бачив такої вродливої дівчини і він сказав стиха батькові:

— Ой, тату, яка ж гарна дівчина! За так і вмерти не шкода. Зі яких вона?

— Та дівчина, сину, нам не рівня, бо вона дочка господареві молдавському Лупулові.

Тиміш зітхнув і замовк.

Старий поважний доморядець канцлерів по-

казував гостям, кому де сідати. Тимоша він посадив посередині між панною Урсулою і княжною Локсандрою. Опинившись за столом серед двох дівчат, Тиміш страшно збентежився і не знав, про що ж із ними говорити. Жвава панна Урсула, побачивши його прикре становище, перша почала розмову:

— Пан Тиміш уже, здається, був на Запоріжжі? Вже й з татарами бився?—спитала вона.

— Еге,—ледві вимовив Тиміш. Урсули він боявся ще дужче, ніж Локсандри, бо почував, що вона нишком глузує з його.

Локсандра несміливо глянула на Тимоша і сказала:

— Я страх як боюся татар: вони часто набігають на наш край і палють оселі, а людей убивають та калічать. Пан ще такий молодий,—невже він уже бився з татарами? & —

Нижний, ласкавий голос Локсандрин одразу заспокоїв Тимоша. Він насмівся глянути на неї і побачив у її очіх стільки доброти, стільки ласкавости, що відразу заспокоївся і почав оповідати про війну з буджаками. Говорив він так гарно, що й панна Урсула почала уважно слухати. Локсандра розчервонілася і з великою цікавістю слухала Тимошевого оповідання; її уявлявся степ безмежний, військо, баталія, звияжство... Кров войовитих предків озвалася в дівчині...

— Ох, як же гарно!..—сказала вона.

— А пан Тиміш гарно їздить верхи?—спитала Урсула.

— Не знаю,—сказав Тиміш несміливо,—з малку я звик їздити верхи, а чи гарно їзду—того не знаю.

— Я чув, що пан Тиміш дуже гарний їздець,—устрав у розмову пан Самійло, наречений панни Урсули. — Кажуть, що пан, не спиняючи коня,

може підняти з землі найдрібнішу річ, наприклад, червінця.

— Так це ж зовсім не мудра річ! — одказав Тиміш.

Дмитро Вишневецький не втерпів і собі встряв у розмову:

— Я радив би не дуже няти віри козакам, як вони оповідають про свої подвиги, бо ті подвиги тільки й єсть на їх хлопських язиках, а на ділі їх нема. Де тепер усі їх герої? Де Павлюк? Де Гуня? Де Скидан? Де Острияниця? Хто втік і став холопом московському цареві, а хто не втік за-робленої кари і рішився життя.

Щось затремтіло Тимошеві в грудях. Він пильно глянув на Дмитра і спокійно сказав:

— Князеві Дмитрові не личить так говорити про хлопів, бо за те, що він може тут сидіти, повинен він дякувати великодушности деяких хлопів; та, здається, й силою він з хлопами спитував мірятися.

Князь Дмитро ніяк не сподівався такої одсічі. Зухвалий хлоп нагадав йому про те, про що він не любив згадувати й на самоті. Він почервонів, потім зблід і процідив крізь зуби:

— Ну, ми з тобою порахуємося!..

— По обіді ми попросимо пана канцлера дозволити нам показати, хто як уміє їздити, а ласкаві панни дадуть надгороду найкращому їздцеві, — сказав пан Самійло.

— Ах, як це буде чудово! — скрикнула панна Урсула: — тільки за-для цього ми поїдемо на наш хутір. Правда ж, домно Локсандро, це буде чудово? Хоч ви й не побачите в нас такої розкішної природи, як у своїй Молдаві, але все ж ясне сонечко, тепле повітря, зелена травиця, черешні в цвіту, троянди, — це краще за оцю душну світлицю.

Локсандра згодилась, що справді це буде гарно,

III. Переможець.

По обіді панна Урсула попрохала в батька дозволу поїхати на хутір. Пан канцлер був задоволений з неї, що така привітна була до козаків та до княжни Локсандри і дозволив їхати, але сам їхати зрікся, сказав, що має дома нагальні справи.

Почали збиратися їхати; шафареві звелено послати на хутір вечерю. Панна Урсула взяла під руку Локсандру підійшла до Тимопа і сказала ласкаво:

— Пан Хмельницький запевне не зречеться поїхати з ними: ми сподіваємося побачити, який з його їздець.

Тиміш хотів був зречтися, але вродлива княжна глянула на його, і він мовчки кивнув головою, що згожується їхати.

Молодь швидко зібралася і, весело розмовляючи та жартуючи, вийшла з палацу. За-для жіноцтва вже стояли коло палацу запряжені повози, а за-для мужчин—посідлані коні. За годину приїхали на хутір і пішли на зелену лучку, а слуги заходилися подавати гостям садовину, цукерки і всякі інші ласощі.

Княжна Локсандра сіла на широких сходах угорі, а Тиміш сів трохи нижче і вони залюбки розмовляли вдвох. Локсандра оповідала про Молдаву, про ліси, в яких росте сила всякого овесу, про родючі ниви, про молдавські звичаї, про народні свята.

— Під час посухи,—оповідала вона,—наші селяне беруть маленьку дівчинку, надівають на неї сорочку сплетену з листя та з трави і тоді водять її скрізь полями і співають пісню Папалузі...

— А що ж то за Папалуга?—спитав Тиміш.

— Не знаю, мабуть то такий бог, що порядкує

дощем... А під час жнив, — оповідала дати Локсандра, — вибирають найкращу дівчину і вбірають її за Драгайку, се б то за богиню врожаю; на голову їй надівають вінок із колосків, у руки дають ключі від клунь та від коморь і з співами та з танцями волять по сусідніх селах. А як народиться дитина, то моляться урбителям...

— А що ж то воно—урбителі? — спитав Тиміш.

— То такі богині, що можуть наділити народженого гарною вдачею або негарною, можуть зробити його щасливим або нещасливим.

Тиміш усміхнувся радісно і сказав:

— Мабуть як княжна на світ народилась, то батько й мати щиро молились урбителям, через те й вийшла княжна така вродлива та щаслива.

— Ні,—сказала Локсандра зітхнувши,—я зовсім не щаслива. Сестра моя щаслива, а мені циганка давно вже сказала, що моя доля нещаслива.

Сказавши це, вона встала і зійшла з Тимошем широкими сходами вниз.

— На герць! на герць!—гукнув пан Самійло.—Зараз усе впорядкуємо.

Панії посідали в високій альтані, що стояла в кінці саду, а молоді юнаки, що мали наввипередки бігти кіньми, скочили на коней і стали на шляху. Шлях спершу простягся рівний, як одрізаний, а там завертав убік; на завороті вкопано стовпа, щоб позначити, доки бігти.

Тиміш, князь Дмитро, пан Самійло і ще двоє шляхтичів були в другій лаві: в передній лаві було п'ятеро шляхтичів. Спершу рушила передня лава і двоє шляхтичів разом добігли до стовпа. Раніше було вмовлено, що їзди з першої і з другої лави, які найшвидче добіжать до стовпа потім знову бігнуть усі разом до того ж таки стовпа.

Ось подано знову гасло, і друга лава побігла

шляхом. Ще й чверти шляху не пробігли, а вже Дмитро й Тиміш далеко попередили трьох своїх товаришів. Тиміш дратував князя Дмитра: то він попускав йому випередити себе, то раптом сам попережав його і, ставши на стременах, крутився конем на одному місці, дожидаючи князя, що тис коня острогами, силкуючися наздогнати козака.

Княжна Локсандра червоніла з радощів. Їй не раз доводилося в Молдаві бувати на таких герцях, але ніколи ще не доводилось бачити такого гарного їздця, як Тиміш; здавалося, що їздець з конем змовилися дратувати свого супротивника. І яким же мізерним здавався Локсандрі той супротивник, мізерний пташбк, що даремно силкувався наздогнати степового орла... А Тиміш наприкінці як блискавка проскочив перед Дмитровим конем, пробіг аж за стовп, круто повернув назад і став біля стовпа, дожидаючи князя, що, розлютований, остався геть позаду. Молодь з'їхалася до Тимоша і всі підсміювалися з князя.

Втретє вже не довелося бігти бо й без того всі признали, що Тиміш повершив усіх їздців. Тиміш під'їхав до альтани і скинув шапку. Панна Урсула, яко господиня, повинна була дати надгороду переможцеві; але вона з звичайности попротала зробити це княжну Локсандру. Та збентежилася.

— Як же я маю надгородити?—спитала вона.— Я ж не знаю ваших звичаїв.

— Дайте йому щось на спомин,—сказала панна Урсула.

Княжна Локсандра глянула на Тимоша, виныла троянду в себе з коси і прищиплила йому до жупану.

Князь Дмитро аж позеленів із заздрощів і міцно стиснув шаблюку.

IV. У Яссах.

Поминуло два роки. Богдан Хмельницький уже стояв на чолі страшного повстання на Україні і досяг такої сили, якої ніколи не мали ні Наливайко, ні Гуня, ні Сулима, ні Павлюк. Ставши гетьманом українським він уважав, що може породичатися з молдавським господарем, Василем Лупулом, одруживши Тимоша з Локсандрєю. А надто, що Лупул сам запобігав його ласки, просячи допомогти йому воюватися з сусідою, Мультанським князем Матвієм Басарабою.

На поміч молдавському господареві Богдан послав Тимоша з військом.

— Ну, синку,—сказав він синові, прощаючися,—іди, здобувай собі слави; а як, побивши Басарабу, вернешся в Ясси, то вимагай щоб князь Василь Лупул віддав за тебе свою дочку Локсандру.

Тимош радісно зібрався в дорогу і як орел полетів у Молдаву.

Господарь молдавський Василь Лупул сидів у своєму кабінеті з великим логофетом чи канцлером, Стефаном Бурдуцом, як йому сказано, що прибули козаки з Тимошем Хмельниченком на чолі.

— От бачиш, Стефане, тепер у нас сили прибуло і ми зможемо дати добру одсіч Матвієві,—сказав господарь.

Він призначив козацькій старшині найкращі світлиці в своєму палаці, а козаків звелів поставити на квартирі до людей і піклуватися, щоб усіх контентовано як найкраще. Потім знову сказав логофетові:

— Завтра я побачуся з козацькою старшиною, а позавтрьому рушимо в похід. Хай Басараба думає собі, що ми вже ось-ось будемо в його під п'ятою; а ми наскочимо несподівано, поб'ємо во-

рогів, порушнуємо країну і примусимо замирити з нами.

— А я б не радив ясновельможному князеві так гостро ставити справу,— сказав логофет.— Турції може це не сподобатися, та й трансильванський князь не промине нагоди, щоб настренчити проти нас султана.

— Не я перший почав,— одказав господарь.— Матвій поставив своє військо на моїй межі під приводом отого катюги Радула. Не сидіти ж мені склавши руки і не дожидати, поки він прийде та скине мене з князювання. Я вже все обміркував, і ти, Стефане, не відмовляй мене,— сказав він зважливо.— Досить уже я терпів од їх, тепер хочу заплатити за все.

Господарь устав. Логофет Стефан Гурдуц низько вклонився йому й вийшов с кабінету; а князь теж пішов до своєї жінки.

У господарші сиділа жінка логофетова. Вона була родом з Мультанської землі, з дуже великого роду. Привітавшись з нею, князь Василь сів до столу, на якому стояли всякі ласощі. Гістя заважала йому, бо він такцй не любив її, а тепер до того ще хотів поговорити з жінксю про справи, бо вона була розумна людина і він завісїгди радився з нею. Прийшовши та зараз же й піти з хати було ніяково і господарь мовчки слухав розмови двох жінок. Нарешті логофетова жінка не втерпіла і спитала:

— Найясніший господарю, чи правда, що прибули до нас козаки й татари? Я про це почула, ідучи в палац.

— Еге, приїхали,— відказав господарь.

— Найясніший господарь приймає їх до себе у військо?— допитувалась настирна гістя.

Господарь розсердився і сказав гостро:

— Галаю, що військові справи—не жіноча річ.

Горда пані зблідла і сказавши:

— Прощу вибачення у ясновельможного господаря,—попрощалась і пішла.

— І нащо ти її образив?—докірливо сказала господарша.—Ти ж знаєш, які мультанці мстиві. А в ції багато родичів коло князя Матвія, то завжди можуть допомогти їй помститися!

— І що вона може нам зробити?—сказав господарь.—Дурна та ще й гризлива баба! Дивує мене, що Стефан, такий розумний чоловік, не знайшов собі кращої жінки. Привіз таке золото аж із мультанської землі,—не стало йому тут пугаючих молдавок.

— А ти не дуже йми віри Стефанові—зауважила господарша.—От побачиш, що при першій же нагоді він перекинеться до Басараби; не забувай, що його сестра в-перших—жінка Радулова.

Князь Василь похитав головою й сказав:

— Хай там собі баби плетуть плітки та вигадують вигадки,—яке нам діло до їх? А Стефан занадто розумний, щоб перекинувся до Матвія, бо йому й тут добре.

— А хто вгадає, які він собі заміри має,—сказала господарша.

— Ну, це побачимо,—відказав господарь і, трохи помовчавши, додав:—Я прийшов тобі сказати, що прибули козакки з татарами. Я хочу послати їх проти Радула: вони поб'ють його. З військом гетьман прислав свого сина.

— Це той лицарь, що за його Локсандра так багато оповідала?—цікаво спитала господарша.

— А хіба Локсандра його знає?—спитав здивований господарь.

— Авжеж знає,—вона бачила його в Варшаві.

Василь насупив брови і сказав невдоволено:

— Не люблю я отих польських звичаїв. Побувавши Локсандра в Варшаві, якась занадто смі-

лива стала і дуже вільно поводить ся з молодими хлопцями. Ти їй замість матері, то скажи їй, що це моє діло—знайти їй чоловіка.

— Я ж їй не рідна мати,—стиха відказала господарша.

— Ну то що? Скажи їй, що я бажаю щоб вона прискромилася себе і поводитися так, як вимагають наші звичаї.

Логофетова жінка, вернувшись додому страшенно люта, пішла просто до чоловіка.

— Що тобі сталося? —спитав Стефан, глянувши на розлютовану жінку.

Вона почала, ледві вимовляючи слова:

— Цього не можна довше терпіти! Цей тиран думає, що має право поводитися з нами, як із своїми слугами, як із рабами!..

— Та що сталося? —спитав стурбований Стефан.

Жінка розповіла, що сталося, тоді він зітхнув з полегкістю і сказав спокійно:

— Ну, а я думав, що там уже хто-й-зна й що сталося! Оце тобі наука: удруге обачніша будеш.

— Оттакій!—скрикнула жінка.—Та ви, бояре, повинні вже давно скрутити голову отому катюзі Лупулові!

— Катюзі!—глузливо відказав Стефан.—А він думає, що він великий благодар своєму народові. А про Радула каже, що той катюга.

— Та яка ж між ними різниця, хотіла б я знати?—скрикнула жінка.—Радул наймає душогубів, щоб нишком убивали його ворогів та вкидали в річку; а цей, не криючися, настромлює на коляки тих, хто йому чимсь заважає... Радул набірює своєму господареві на тих, кого йому треба знищити, винує їх у тому, про що вони ні сном, ні

духом не знають; а нашому Лупулові й цього не треба: він просто велить рубати голови тим, про кого думає, що вони йому вороги.

Логофет страшно перелякався і, озираючися навкруги, загомонів тихесенько:

— Мовчи, жінко, а то щоб не здобулися ми лиха через твій язик. Тут і стіни можуть нас почути. Підожди, прийде той час, що й ми помстимося; але не треба поспішатися, треба все так обережно робити, щоб анічогісінько про нас не подумали.

Пані логофетова більш нічого не сказала, а пішла в свої покої і звеліла покликати циганку Заїру. Зараз же прийшла стара-стара циганка. Пані їй звеліла:

— Слухай мене, Заїро: зараз же зберися і йди до Радулової жінки. Скажи їй, щоб зараз же прислала до мене когось певного, та щоб і писати вмів. Та ще скажи, що приїхали до нас татари й козаки. Тільки не гайся, бо швидко треба!

Другого дня господарь молдавський Василь Лупул давав авдієнцію Тимошеві. Приймав від Тимоша дуже врочисто, у великій авдієнц-залі, сидючи на високому троні; навкруги стояв його підчет. Привітавшись з Тимошем і сказавши все, що годилося в таких випадках говорити, господарь почав розмову про війну з Матвієм Басарабою. Він розповів Тимошеві про свої думки й заміри; вихваляв дуже козаків за вміння воюватися і нарешті прохав не гаяти часу і якомога швидче прилучитися до його війська, що вже виступило в похід. Тиміш, вислухавши те все, дуже засмутився. Він сподівався, що господарь покличе його до себе в гостину і він побачиться з Локсандром; але господарь говорив з ним хоч і дуже ввічливо, та все тільки про військові справи і очевидячки не мав ніякого заміру закликати Тимоша до себе і знайо-

мити з своєю сем'єю. А про те Тиміш не довго тим журився. Скоро його опанували думки про війну і він швидко зібрався в похід.

Серед панства, що було на авдієнції, було два поляки: Кутнарський та Доброшевський. Пан Доброшевський був ніби за писаря в пана Кутнарського; а пан Кутнарський був ухожий до князя Василя і порядкував його особистими справами. Він був веселий, дотепний на словес і через те господарша часто посилала по його, як господарь був сумний або сердитий і треба було його якось розважити. Кутнарський приходив, починав щось цікаве оповідати, прикладав усякі приклади панам, що тут були, грав з господарем у шахи і так чи сяк, а такі звеселяв його.

Тепер, виходячи з авдієнці-зали, Кутнарський сказав етих своєму приятелеві:

— А недобре це, пане Доброшевський! Як пан собі думає? Нашому господареві це зовсім не до шмиги.

— А не до шмиги, пане!—похмуро потакнув пан Доброшевський.—А що не до шмиги?—спитав він, помовчавши трохи.

— Ну й голова ж у пана!—погордливо озвався Кутнарський.—Хиба ж я не казав панові, що князь Дмитро Вишневецький не любить Хмельниченка? Хиба ж я не читав панові листа від князя, що він написав після пробування княжни Локсандри в Варшаві?

— Читав, пане!—потакнув Доброшевський.

— Ну, то виходить...

— Виходить...—сказав Доброшевський і спинився, не знаючи, що ж саме виходить.

— Виходить, що в панській голові курячий мозок,—сердито сказав Кутнарський.—Знаючи те, що ми знаємо, кожен зрозуміє, чого Хмельниченко сюди приїхав. І ми з паном знаємо про це навіть

більше, ніж сам наш господарь. Ну, та я зроблю так, що й він знатиме все.

Того ж вечора пан Кутнарський, бувши в господаря і поглядаючи на княжну Локсандру, що сиділа тут і гаптувала щось шовком, завів розмову про козаків.

— Страшний народ оті козаки,—оповідав пан Кутнарський. — Козакові ні по чому вбити малу дитину, задавити стару жінку, зневажити молоду панну...

— Ну, то нам таких вояків і треба,—сказав усміхаючись князь Василь.

— А правда, що Хмельниченко дуже гарний їздець?—спитала господарша. — Локсандра оповідала, що він їздить краще за всіх високородних панів.

Князь Василь гостро глянув на дочку і спитав сердито:

— А де ж це княжна Локсандра навчилася знатися на тому?

Локсандра почервоніла і глянула на батька.

— Як я була в пана коронного канцлера Оссолинського, то там на герці Тиміш Хмельницький повершив усіх,—сказала вона.

— Дуже жалкую, що пускав тебе в Польщу,—сердито сказав батько.

— А мені дуже хочеться побачити того Хмельницького. Ти ж запросиш його до нас?—сказала господарша чоловікові.

— Найясніша пані господарша даремно бажає бачити того неотесу козака, — похопився з своїм словом Кутнарський. — Козаки не знають ніякого звичаю. Вони не зугарні ні сісти, ні повернутися в господі в найяснішого господаря молдавського.

Локсандра гнівно глянула на його і сказала:

— Тиміш Хмельницький умів і сидіти, і звичайно поводитися за обідом у коронного канцлера. І

навіть зумів дати добру відповідь князеві Вишневецькому на його зухвалі речі.

Князь Василь аж отетерів з великого дива. Він мовчки стояв якийсь час у дочки за плечима: потім його рука важко лягла їй на плече і грізний голос залунав по хаті:

— Локсандро, ти не знаєш, що говориш!—скрикнув він.

Локсандра встала, мовчки подивилася батькові в вічі і, не озвавшись й словом, повагом вишла з хати. Господарша пішла за нею.

Пан Кутнарський, всміхаючись під вусом, залюбки дивився на те, що сталося і трохи згодом підійшов до князя Василя, що, схвилюваний, ходив сюди й туди по хаті, і сказав підлесливо:

— Маю дещо сказати найяснішому князеві...

Князь став перед ним і сказав:

— Говори, пане!

— Найясніший князь добре б зробив, як би віддав заміж княжну Локсандру. І я знаю одного високородного пана, що дуже щасливий був би sdружитися з нею.

— Хто ж то?—спитав похмуро князь.

— Князь Дмитро Корнбут Вишневецький, потомок славних Мнишків, небіж князя Яреми Вишневецького.

— Ну, про це ще треба подумати,—сказав князь.— Княжна ще молода, ще може знайдуться й високородніші женихи.

— Але все ж може найясніший князь дозволить князеві Вишневецькому заслати старостів до княжни Локсандри?—допоминався Кутнарський.

— Старости дівчині не ганьба... Якого ж на це дозволу треба?—ухиляючися од відповіді, сказав князь.

Прийшовши пан Кутнарський додому, заходився будити пана Доброшевського:

— Уставай, пане! Чуєш? Уставай! Пильне діло маю!—кричав він йому в самісіньке вухо.

— Діло? Діло не втече!—крізь сон бубонів пан Доброшевський і знову спав.

Тоді пан Кутнарський ухопив кухоль холодної води і линув на па́на Доброшевського. Той схопився і скрикнув:

— Пан завсігди дозволяє собі негарно жартувати! З того людина застудитися може! І на що будити людину серед ночі, коли всі добрі люде сплять?

— Ну, годі плести дурниці!—спинив його Кутнарський.—Бери папер та чорнило та й пиши!

— Мені ж хоч передягтися в сухе треба!—відказав Доброшевський.

— Ну, гаразд! Передягайся, та швидче!

Незабаром вони вже сиділи вдвох за столом і писали листа до князя Дмитра Вишневецького.

V. Сватання.

Тиміш дуже гарно виконав те, що було йому загадано. Як орел налетів він на Радулове військо, побив його, перейшов Мультанське князівство, руйнуючи все і нарешті замирив так, що з того замирення виходила дуже велика користь князеві Васи́леві Лупулові.

Вернувшись з війни в Ясси, він певен був, що вже тепер нарешті князь Василь запросить його в гостину до своєї сем'ї. Але князь хоч і зустрів його з великою шанобою, надарував йому багато всяких подарунків, а до себе не запрохав.

А тим часом гетьман Богдан Хмельницький прислав синові листа, наказуючи сватати княжну Локсандру.

Княжна Локсандра вже кілька день не бачила батька. Вона сама собі сумувала в своїх двох світличках... Нарешті долинули її до неї чутки про

Тимошеве звитязство. Тоді вона повеселішала. Вона сподівалася, що ось скоро вже побачить молодого козака, бо ж звичай вимагав того, щоб князь на пошану йому зробив бенкет і познайомив його з своєю сем'єю. Князь Василь дуже добре знав, що так він мусить зробити, але ж йому дуже клопотало голову те, що тоді Локсандра так обставала за Тимоша. „Хто те знає, що вона собі думає. Хиба вгадаєш, що в дівчини на думці?“—думалося йому.

І він усе міркував, як тут викрутитися.

Нарешті прирозумів. На пошану Тимошеві впорядкувати полювання в лісі, а тоді там же бенкет, а Локсандра хай сидить дома... Під час полювання не дуже й помітно буде, що її нема, та й можна сказати, що вона занедужала. Зрадивши з своєї вигадки, він визначив день за-для полювання, запросив на його Тимоша і сказав про це жінці, додавши похмуро:

— Жінкам на полюванні нема чого робити, то ти й Локсандра не поїдете з нами, зостанетесь дома.

Але тут сталося таке, чого він ніяк не сподівався. Господарша, що не любила змагатись і звичайно ладна була поступитися, цього разу уперлась.

— Я хочу бачити лицаря-козака, що здобув славу нашому військові!—сказала вона.—Я хочу сама подякувати йому. Ми не рабині і не злочинниці; ми нічим не заробили тієї ганьби, щоб нас замикано в хаті.

— Та що ж ви роєтимете на полюванні?—умовляв її господарь.—Та й небезпечно там: ведмідь несподівано може з'явитися...

— Ведмеді отут у палаці сидять та дають нас своїми лапами,—сердито відказала господарша.—Кажу тобі, Василю, що я хочу бути на полюванні і буду. Ти не важся замикати мене в хаті!

— Та їдь уже,—згодився князь, бо побачив, що по його однак не буде.—А Локсандра хай дома сидить, бо вже їй нема чого бачитися з козаком.

— І Локсандра поїде!—не поступалася господарша.—Чого їй дома сидіти? Буде вже й того, що за ніщо нагрімав на бідну дівчину. Чим вона перед тобою провинила? Нічого негарного дівчина не зробила, і нема чого її замикати.

Князь махнув рукою і сказав:

— Роби, як знаєш!

Як розійшлася чутка про полювання і про те, що й господарша з Локсандрю будуть на йому, то й інші жінки почали прохати своїх чоловіків дозволити їм їхати. Мусили й ті дозволити.

Через кілька день усе було впорядковано як треба і в визначений час князь із своєю сем'єю та з пишно повбіраними гостями рушили на полювання. Князь Василь таки не зробив того, що вимагав звичай: не підвів Тимоша до своєї сем'ї, і через те засмученому козакові довелося тільки здалека дивитися на Локсандру.

Селянам з кількох сусідніх сіл звелено було обступити великий ліс, у якому мало відбутися полювання. Поміж ними стояли псарі з хортами і тенетники з тенетами. Мисливі поставали на возі-лісці та біля лощини, бо туди малося гнати звіра.

Господарша, княжна Локсандра та інші панії стояли оддалік, а круг їх стояли трабанти, щоб боронити їх од усякої пригоди.

Загули рогів. Селяне з вилами та з кілками, вигукуючи, посунули в ліс; тенетники пороспинали тенета; собаки гавкали і рвалися бігти, але їх мали пустити пізніше, на великого звіра.

Ось вихопився з лісу переляканий заєць, за ним другий; за зайцями вибігло два лиси, а за ними молодий лось прудко подався куди видно, кидаючи копитами пухкий сніг. Мисливі не витри-

мали: першні кинувся за лосем князь Василь; за ним кинулись і інші. І вже ніхто не думав про те, щоб робити так, як раніше було вмовлено: кожен скавав, куди йому хотілося.

Господарша з Локсандрою теж поскакали в ліс: а на їх дивлячись, поскакали й інші панії. Локсандрі любо було бігти прудким конем. Вона сміялась весело, як на неї падав з гілок м'який сніг, або як кінь її загрузав по коліна в сніг, чи перестрибував через повалені дерева, або як вітер злітав на шпиль. Локсандра далеко випередила мачуху: озирнувшись, вона побачила, що їде сама, а поблизу немає нікогосінько. Дівчина спинила коня і поїхала помалу. Ось виїхала на прогайльовину. Так гарно там було, що дівчина спинила коня і дивилася навкруги. Раптом просто неї за товстим старезним дубом заворушилося щось темне, велике. Кінь Локсандрин захріп і кинувсь убік. І в ту ж мить величезний ведмідь виїшов з-за дуба, зіп'явся на задні ноги і грізно зарів...

Локсандра не була ляклива, бо зросла серед цих диких пуц лісових, але побачивши роззявлену ведмедеву пащу з страшними зубами, зблідла з переляку і сіпнула коня, щоб повернути й тікати від страшидла. Та кінь наче вріс у землю: він пірхав і тремтів, але не рушив з місця, хоч як Локсандра сіпала за повід. А тим часом страшний звір, люто ревучи, наближався до дівчини, не спускаючи з неї очей. Уже він пройшов більш як половину дороги від дуба до Локсандрини, уже Локсандра прощалася з цим світом: коли це почулася тупотнява і на прогайльовину виїхав їздець. Локсандра почула, що зомліває і вже не змогла пізнати їздця. Але їздець її пізнав.

— Локсандра!—скрикнув він і в одну мить зміркував, що треба робити. Він скочив з коня, вихо-

пив ніж з-за пасу і пішов назустріч ведмедеві, пильно дивлячися йому в вічі. Ведмедя очевидно турбував пильний Тимошів погляд, та все ж він не повертав назад, а йшов просто на козака. Не дійшовши ступнів зо три, ведмідь простяг до Тимоша свої страшні передні лапи. Тимош стрибнув набік і, перше ніж ведмідь устиг повернутися до його, він зручно пригнувся і розпоров ножем ведмедеві живіт. Ведмідь гримнувся на землю, а Тимош, навіть не глянувши на його, побіг до Локсандри. Він тихесенько зняв її з коня і держучи, як дитину, на руках, почав терти їй снігом виски. Локсандра розплющила очі і глянула.

— Пан Тимош!—скрикнула вона здивована.

— Не бійся, княжно!—сказав Тимош, становлячи її додолу.—Глянь! Тепер уже він тобі нічого не зробить!—і він показав на величезного ведмедя, що лежав, простягшись на снігу.

Локсандра несамохіть здригнулася і сказала:

— Який величезний! А пан Тимош його вбив! Який же пан сміливий та дужий! Наче лицар з казки! Я дивуюся... — Вона не показала і почервоніла.

Тим часом стало чути кінську тупотняву і на прогайловину виїхали господарь із господаршею та їх почет. Господарь побачив дочку і скрикнув:

— Локсандро! ми тебе по всьому лісі шукаємо! Чого ти в цю пущу заїхала?.. А, то що?—скрикнув переляканий князь, побачивши вбитого ведмедя і Тимоша біля його.

— Отой ведмідь розірвав би мене, як би не пан Тимош!—сказала Локсандра.

Всі повставали з коней, обглядали ведмедя і дивувалися з Тимошевої відваги, що він насмілювався із самим тільки ножем мірятися силою з таким страшидлом. Князь Василь не вихваляв Тимоша, тільки холодно подякував йому; а самого його тим

часом обнімала злість і він думав: „Уже мені сті лицарі непрохані! А все через жінчини примхи!“

З полюванням пощастило: вполювали багато всякого звіру: лисниць, вовків, зайців, ведмедів убито трьох; найбільший і найстаріший був той, що вбив Тиміш.

На бенкеті в лісовому замку Тиміш вибрав зручний час, підійшов до князя Василя і сказав:

— Князю, я маю дещо тобі сказати.

Князь повів його в маленьку башточку, осяяну місяшним сявом.

— У нас, князю, такий звичай,—почав Тиміш:—коли хлопець намислив сватати дівчину, то повинен заслати до неї і до батька-матері її старостів. Але я прошу тебе дозволити мені самому без старостів сказати, що маю на серці. Я люблю твою дочку, князю! Хоч я й не з великопанського роду, але батько мій могутний гетьман, сотні тисячів одважних козаків слухаються його. Як що ти віддаси за мене Локсандру, то моя зброя і зброя мого батька оборонять тебе від усіх твоїх ворогів.

Розгніваний князь ладен був би знищити зо світу зухвалого козака, але мусив стримати себе. Він швидко зміркував непевність свого становища: козаків й татари тільки недавно стали йому в великій пригоді, побивши його ворогів,—але що буде, як ображений Тиміш поведе все своє військо до побитого тепер Матвія Басараби і поверне свою зброю проти Молдави? Князь Василь страшно злякався, тільки подумавши про це і найласкавішим голосом одповів Тимошеві:

— Не можу й висловити, яку велику честь робить мені славетний лицарь сватаючи мою дочку. Але й дивуюся трохи, як пан Тиміш міг так швидко покохати її. Та вона ще й молода дуже, ще рано їй думати про заміжжя. Хай пан Тиміш

підожде ще рік чи два, і як що його почування не одмінються, то може й моя дочка тоді схоче стати козачкою. У неї завсігди були якісь химерні бажання,—додав він уже сердито. Але зараз же схаменувся і почав знову вихваляти Тимоша та дякувати, що обрятував дочку. —

VI. Батькове обрання.

Другого дні Тиміш одержав листа від батька. Батько наказував йому швидче їхати додому, бо знову заніслося на війну з ляхами. І додавав: „Сподіваюся, що ти привезеш до нас свою молоду дружину“. Та помилився батько: не тільки не віз Тиміш із собою дружини, а навіть не міг і попрощатися з княжною Локсандрою, від'їзжаючи. Тільки вже виїздячи з брами, як повернувся в-останнє глянути на ту оселю, де вона жила, то побачив одчинене вікно і край його Локсандру бліду, заплакану... Вона махала Тимошеві хусточкою; а як він, знявши шапку, низько їй уклонився, то затулила обличчя руками і заплакала...

— Стривай, голубко!—подумав Тиміш. —Не дають тебе мені з доброї волі, то здобуду я тебе з зброєю в руках!

Князеві Василеві полекшало на серці, як нелюбий йому жених поїхав з його господи. Він покликав до себе пана Кутнарського і спитав:

— Чи пан Кутнарський листується з князем Дмитром Вишневецьким?

— Листуюся, з дозволу найяснішого пана господаря—відказав Кутнарський.

— То пан може написати князеві, що ми дозволяємо йому сватати дочку нашу, княжну Локсандру. Ну, і хай пан порадить князеві не баритися, бо єсть і другий жених, хоч і дуже келюбний нам, але ж такий, що зможе присилувати нас оддати за його дочку.

— Хмельниченко?—спитав пан Кутнарський.

— Еге,—відказав сердито князь Василь.—І де він узявся на мою голову?! Як би пан поміг мені одкараскатися від його, то я добре віддячився б за те.

— Точно виконаю наказ найяснішого князя—низько вклоняючись сказав Кутнарський.—Тільки наслідуюся зауважити, що княжна може не забажав йти за князя Вишневецького.

— Княжна зробить так, як я їй звелю,—суворо сказав князь і попрощався з Кутнарським.

Панові Доброшевському знову довелося писати листа до князя Дмитра. Листа одіслати доручено Янкелеві і так швидко його везено, що лист попередив Тимоша аж на три дні, хоч послано його було саме в той день, як і Тиміш виїхав. Одержавши листа, Дмитро Вишневецький зараз же попрохав дозволу в свого дядька Яреми покинути військо і поїхати з невеликим почтом у Ясси до князя Василя. Ще Тиміш не приїхав додому, як Дмитро Вишневецький уже їхав у Ясси.

Тиміш приїхав пізно ввечері і зараз же пішов до батька. Богдан сидів і писав листи; багато йому доводилося листуватися про всякі важні справи. Він недавно увійшов у спілку з Турцією і одержав подарунок од султана: дорогу шаблю, гетьманську булаву і прапор. Клейноди ті лежали в його в світлиці і він залюбки на їх поглядав.

— Здоров, синку!—весело привітав він Тимоша.—Ну як же тобі повелось?

— Погано, тату!—відказав Тиміш і розповів батькові про своє нещасливе сватання.

Богдан слухав синову оповідь і обличчя йому все хмуришало; нарешті він не витримав і скрикнув, стискаючи кулаки:

— Ах же він вражий син! Як лихо спіткало, то

зараз до гетьмана Богдана вдарився, щоб порятував. А як порятували його, то гетьмановим сином погордував! Та якого ж йому ще зятя треба? Слухай, сину: бачиш оті клейноди? То султан прислав, бо я з ним тепер у спілці. А з таким спільником не боюсь я нікого, не то що отого мізерного князька Василя. Ми йому доброго чосу дамо, а жінку тобі спломіць здобудемо. Завтра ж пошлю до його посланця, а тепер час спати, бо вже нерано.

Дмитро Вишневецький приїхав у Яссі, став у Янкеля в корчмі і послав його по пана Кутнарського. Той зараз прийшов.

— Маю честь повітати ясновельможного князя по щасливій подорожі! — сказав він, уклоняючись. — Господарь наш нетерпляче дожидає дорогого гостя, а молода княжна видивила свої ясні очі, жениха виглядаючи.

— Одержавши панські листи, я не дуже йому віри цим панським словам, — одмовив князь Дмитро. — Але це дарма, я все ж надіюся здобути ласки в княжни Локсандри, бо дівоче серце м'яке.

— Щиро бажаю, щоб так сталося, — сказав пан Кутнарський, — але мушу сказати, що в Локсандриному серці цілком панує Тиміш Хмельниченко.

Князь погордливо всміхнувся. Кутнарський додав:

— Дозволю собі сказати ясновельможному князеві ще одну новину: гетьман прислав посланця до князя Василя. Завтра він матиме авдієнцію в князя.

Князь Дмитро гордо підняв голову й сказав:

— Хай собі розсилає посланців! Ми з тими хлопцями скоро впорасьмо! Бо вже князь Ярема чигає на їх із своїм крилатим військом.

Другого дні вранці, скінчивши всі справи в державній раді, князь Василь звелів покликати посланця від гетьмана Богдана Хмельницького. Всі радні бояре князеви ззиралися, тільки логофет сидів спустивши очі і ні на кого не глянув. Взявши великий лист з восковою печаттю, що висіла на шнуркові, князь зняв печать і почав читати листа. Гетьман Богдан писав, що довідавшись від сина свого Тимоша, що господарь молдавський не схотів оддати за його свою дочку, він, гетьман, вважає, що господарь зробив не по правді, бо Тиміш заробив собі молоду, обрятувавши Молдаву од ворогів. І через те гетьман пришле старостів сватати княжну Локсандру за сина свого Тимоша. А коли господарь не віддасть дочки, тоді гетьман знову пришле старостів, але вже дуже багато, кільки тисячів.

Як господарь, дочитавши листа, почав його складати, то руки йому тремтіли, а в очі наче блискавка блискала.

— Чесні і вірні бояре наші!—сказав він.—Хоча це наша семейова, а не державна справа, але я не посмів потаїти її від вас, моїх помішників і порадників. Ви чули, що пише мені отой хвалько, гетьман Хмельницький? Не вже ж я повинен занапастити свою рідну дитину тільки через те, що вона сподобалась його синові? Він погрожує помститися, як я не вволю його бажання; але невже ж не стане в нас сили оборонитися від козацької зграї?

Бояре мовчки ззиралися, ніхто не зважувався заговорити. Нарешті один сказав:

— А через віщо найясніший князь наш думає, що хоробрий лицарь не вартий тієї надгороди, якої він просить? Тиміш Хмельниченко обрятував наш край, і ми всі вдячні йому за те. І всі ми його вподобали: таких відважних та благород-

них лицарів не густо є на світі. Ще насмілююся пригадати найяснішому князеві, що він же обритував од смерти княжну Локсандру.

Тоді і губернатори Верхньої й Нижньої Молдави додали й своє слово:

— І ми насмілюємося подати до уваги найяснішому князеві, що краєві нашому було б великим нещастям, як би ті завзяті вояки, поруч з якими недавно ми одбивалися від ворогів наших, тепер прийшли до нас, яко вороги наші. Край наш знесиленний, бо два роки був неврожай через посуху; а що виросло, те сарана поїла; помір на людей був великий. Як же ми зможемо воювати...

Розлютований князь не витримав і, не давши договорити, скрикнув:

— Бояре забули, що я господарь у Молдаві! Більш як десять років я працюю на добро її. Якийсь там неврожай чи сарана—то дурниця, як що порівняти до того, що придбала Молдава через мою працю!.. Я не дозволю, щоб сем'я моя зазнала безчестя, щоб її зневажено! Я примушу вас не дати честь моєї сем'ї комусь на поталу!..

Він устав і вийшов з хати. Засмучені бояре теж повставали з-за столу.

— Що ти думавш про це все, Гергице?—спитав державний скарбник.

— Те, що і всі, — відказав логофет. Ми самі винні, бо як дати вовкові волю, то видавить він усю отару.

— І чого він так носитья з своєю дочкою?—сказав губернатор Верхньої Молдави, ховаючи свій клейнод—позолочувану патерицю.—Ще хоч би рід його був стародавній; як би він походив од славетного Стефана, чи хоч од Могили. А то якийсь приبلуда, що здобув собі господарський трон навіть не зброєю, а грішми. Чим тут вели-

чатися? І чим він родовитіший за Хмельницького?

— Це все правда!—сказав зітхаючи військовий отаман. — Бідна Молдава наша! Через тиранову примху знову поливатимуть її сини своєю кров'ю, знову запалають оселі дітей її...

— Одне, панове бояре, зітханнями та слізьми лихові не зарадимо! Треба вигадати щось мудріше,—озвав ся ще один.

— Я раджу досягти того, щоб господарь віддав дочку за Хмельницька! — зважливо сказав державний скарбник.

— Але як же цього досягти?—глузливо спитав догофет. — Хто з нас посміє тепер заговорити з ним про це? Я скажу про себе, що я не візьмусь...

Всі збентежились і мовчки почали виходити з хати.

VII. Сестри.

В князькому палаці в Яссах готувалися до пишних бенкетів, якими князь Василь хотів пошанувати свою старшу дочку княгиню Радзівилу, що мала гостювати в батька кілька тижнів. Уже три дні її дожидали що хвилини, і пишний почет не виходив з палацу, бо князь хотів пишно зустріти дочку.

Дмитро Вишневецький, що вже кілька тижнів жив у Яссах, став у князевій господі своєю людиною. Він що-дня по кілька годин сидів на жіночій половині. Спершу Локсандра була дуже непривітна до його; але він поведився дуже обачно і не виявляв до неї більшої прихильності, ніж до її мачухи та до всіх інших жінок і дівчат. Молодий освічений князь дуже добре вмів робити веселішим нудне, одноманітне палацове життя. Він дуже непогано грав на арфу і співав. Часто і Локсандра співала з ним, і їх молоді сві-

жі голоси так гарно зливалися до купи. Дмитро був дуже веселий і дотепний у розмові, вигадував за для дівчат усякі гри, малював їм визерунки за-для гаптування. Нарешті Локсандра звикла до його і вони навіть ніби заприятелювали вдвох. Князь Василь дуже з того радів; але господарші не прихилив до себе молодий поляк: вона була непривітна до його і навіть уникала розмови з ним.

Як почали дожидати приїзду княгині Радзивилової, то князь Дмитро і зовсім оселився в палаці і теж нетерпляче дожидав княгині, бо з нею мав прибути її почет, се б то польське панство, а Дмитрові вже таки надокучило пробувати з молодаванами.

Нарешті прискакав їздець і сповістив, що княгиня вже доїздить до міста.

Князь Василь з усією сем'єю, з почтом, з військом, з музиками виїхав назустріч дочці. Мало не увесь город висунув дивитися на пишну зустріч.

Повоз княгині Радзивилової везло двадцять пар коней, навкруги їхав пишний почет. Побачивши рідні гори, рідне місто, княгиня дуже схвилювалася, а вже як побачила батька, то не могла й слова вимовити з хвилювання і мовчки пригорнулася до його.

Локсандра скочила з коня і сіла з сестрою в повоз; брат, мачуха й батько їхали біля повоза. Почалася весела розмова, розпитування.

— А де ж князь Дмитро? — спитала княгиня Радзивилова. — Я привезла йому цілу купу привітаннів. Наші панни дуже гніваються на тебе, Локсandro, що ти одбила в їх такого гарного кавалера.

Локсандра збентежилась, а князь Василь звелів покликати Дмитра Вишневецького, що їхав

позаду серед вельможного панства. Князь Дмитро підїхав до повозу, скинув шапку і весело повітав княгиню. Вона дала йому поцілувати руку і по-сварилася пальцем.

— Князь занадто довго гостює в Яссах,—лукаво сказала вона.

— Що ж маю робити, княгине? — одказав він, глянувши на Локсандру. — Єсть тут таке, що тягне мене до себе.

Локсандра вдала, що не розуміє.

Вся процесія поїхала спершу до церкви, бо князь Василь хотів, щоб одправлено молебінь, а з церкви поїхали в палац.

Приїхавши, княгиня Радзивілова заваялася допомогти князеві Дмитрові висватати Локсандру. Про те, що Локсандру сватав Тиміш Хмельницький, вона нічого не знала. Коли це одного разу, як сестри сиділи в Локсандриній світлиці і княгиня, з запалом оповідала про всякі бенкети та танці, в світлицю вбігла покоївка і сказала:

— Старости від пана Тимоша приїхали!

Княгиня аж з місця схопилася те почувши і скрикнула:

— Як то? зухвалий неотеса наслідюється тебе сватати?

Локсандра почервоніла, глянула на сестру і сказала:

— Ти його зовсім не знаєш! Нащо ж називаєш зухвалим і неотесою? Він—хоробрий лицарь, воював за нас і визволив наш край з лиха, а мене обрятував од неминучої смерті!

Княгиня не то здивувалась, а просто перелякалась, почувши такі речі. Проживши кілька років у Польщі, вона там навчилася гордувати козаками і навіть ненавидіти їх, бо казано було завсігди, що то неосвічені хлопці, що через їх стаєть-

ся все лихе й недобре. Не роздумувалася вона, чи то правда, чи ні, а просто вірила тому, що казано. І через те вона тепер і здивувалася, і злякалась.

— Ти стерялася, Локсандро!—нарешті сказала сестрі.—Що ти говориш? Хіба можна так говорити про хлопа, про сина якогось сотника, що на якийсь час зробив сам себе гетьманом? Еге, на якийсь час!—додала з притиском, бо пани запевне втихомирють і це повстання так саме, як і попередні, а твоєму лицареві та його батькові зітнуть голови або почеплять обох на шибеницю.

— Слухай, сестро!—стиха, але зважливо сказала Локсандра.—Не я стерялась, а ти стратила розум через свої панські гордощі. А наш батько перед п'ятнадцятьма роками хіба не зробив сам себе господарем у Молдаві? Я багато про це міркувала і знаю, що його що-дня можуть скинути з господарювання і знову ми станемо такими, як і всі... Ох, як мені хочеться, щоб так і сталося! Тоді вже ніщо не перешкодило б мені одружитися з Тимошем!

Княгиня з жалем подивилася на Локсандру і сказала:

— Ой, бідна ж ти, сестро! Він запевне причарував тебе, бо в їх, кажуть, єсть такі чарівниці, що можуть поробити людині всяке лихо.

— Ніхто мені нічого не поробив, а сама я покохала його, бо він гарний, чесний, добрий; а відважний такий, що ніхто з ним не зрівняється.

Княгиня дивилась на сестру і не знала, що їй казати; нарешті взяла за руку, посадовила біля себе і сказала:

— Ну, гаразд! Хай уже він і такий, як ти кажеш: і чесний, і добрий, і відважний. Та чи личить же дочці господаря молдавського йти за простого козака? ІЩе хоч би він був гетьман; а то

уяви собі, що тобі доведеться жити в малій простій хатинці, працювати як простій селянці, може навіть мазатимеш чоботи чоловікові дьогтем, а табаку запевне м'ятимеш. А він напиватиметься п'яний, бо всі козаки напиваються, і битиме тебе нагаєм, бо всі вони б'ють жінок... А то поїде в похід, бо вони ж завсігди ходять у походи, а ти зостанешся сама-самісінька, сама і їсти варитимеш, і дітей глядітимеш, сама і обшиватимеш, і обпіратимеш.

Локсандра похнюпилась. Їй і самій іноді здавалося, що таке вбоге буде її життя, а тепер і сестра в тому впевняє, а вона знає, як живуть козаки. Але її сестрини слова не зломили її і вона сказала зважливо:

— Я його щиро кохаю і знайду в собі силу все стерпіти. Та й не всі ж козаки недобрі й п'яниці, і Тиміш запевне не такий. Та й не простий він козак, а гетьманенко; запевне він на якомусь уряді і не такий уже вбогий, щоб я мусила в його всю роботу сама робити. А коли треба буде щось робити, то й робитиму, і приємніше буде мені там працювати, ніж отут коритися всяким панським примхам та звичаям.

— Та нарешті ж батько не віддасть тебе за Тимоша!—впевняла княгиня сестру.

— А він прийде сюди з військом і візьме мене. Ти ще не знаєш, який він одважний! Проти його ніхто не вистоїть!

Княгиня гнівно глянула на Локсандру і сказала докірливо:

— І ти таке говориш! Ти хочеш, щоб козаки зруйнували твій край рідний! Хочеш, щоб твій батько не встояв проти того, кого ти бачила всього скількись там разів!.. Ні, це непевне щось: тобі пороблено!..

Локсандра зблідла; в душі в неї боролися

два почуття: кохання до Тимоша і любов до рідного краю.

Княгиня встала і почала ходити по хаті; потім стала перед сестрою; очі її палали гнівом.

— Слухай, Локсандро!— сказала вона.— Як що ти не занехавш оту свою дурну примху, як що через тебе Молдава зазнає лиха, як що ти, не зважаючи ні на що, таки підеш за того козака... то пам'ятай, що я тоді не сестра тобі!..

Вона повернулась і швидко вийшла з хати, а Локсандра сиділа як скам'яніла.

VIII. Семйова рада.

Саме в цей час князь Василь молдавський вітав Тимошевих старостів. А старостами були: прилуцький полковник Носач та полтавський— Пушкар. Старости з своїм почтом увійшли в світлицю до князя Василя, низько виклонились і полковник Носач почав говорити по польському, бо по українському князь не розумів:

— Приїхали ми до тебе, найясніший князю, од великого гетьмана українського Богдана. Просимо тебе ласкаво вислухати наші речі.

— А що ж мають казати мені панове полковники?— спитав князь Василь увічливо, але неласкаво і попрохав старостів сидати.

— Відомо стало, нашому гетьманові, що ти князю, маєш дочку, прекрасну князівну Локсандру; а наш гетьман має сина Тимоша добре тобі знаного, бо він обрятував край твій од ворогів. То просить тебе гетьман Богдан оддати свою дочку Локсандру за сина його, Тимоша.

Обидва полковники встали, низько виклонилися князеві і знову посідали.

Князь Василь збентежився і сказав неважливо:

— Не знаю, що й сказати панам полковникам.

Я не сподівався старостів од пана Тимоша і тепер мушу поміркувати, порадитися з сем'єю.

Почувши таке, полковники вельми здивувались і Носач сказав:

— Дивно дуже нам такі речі від князя чути. Наш батько гетьман послав посланця з листом до найяснішого князя, — та либонь той посланець сюди не дістався.

— Ні, гетьманового листа я від посланця отримав,—мусив признатися князь.

— А коли князь гетьманового листа прочитав, то мав час обміркувати справу, бо тим листом наш батько гетьман попереджав князя, що ми маємо прибути.

— Але все ж мені ще треба обміркувати цю справу, а найголовніше — треба написати до султана турецького, бо без його згоди я не можу одружити свою дочку. Та вона ще й молода дуже, ще дитячий розум має. Хай ще поживе в батька та набереться розуму. А я не від того, щоб років через два віддати її за пана Хмельниченка: він лицарь одважний, і я йому ганьби ніякої не даю.

— Значить уся сила в тому, щоб здобути дозвіл од султана?—спитав Носач, лукаво поглядаючи на князя.

— Еге, — незважливо одказав князь: — як що султан дасть свою згоду, то й я не перечитиму.

— Гаразд! так ми й батькові скажемо!—промовив Носач.

Старости попрощалися з князем. Вийшовши з палацу, Пушкарь сказав Носачеві:

— Ну, друже, одну справу скінчили, тепер берімося до другої.

Полковники пішли міськими вулицями. Вони пильно роздивилися скрізь у місті, тоді вийшли за місто, обійшли крігом, у корчмарів розпиталися про військо, скільки його де стоїть, порос-

питувалися про фортеці і про все, про що їм треба було довідатися. За всі ті відомости вони щедро корчмарям платили, то ті й розповідали про все. Кільки день збирали козаки потрібні їм відомости, а довідавшись про все, зібралися їхати додому з своїм почтом. Корчмарь, прощаючися з їми, жалкував, що вже виїздять од його такі щедрі гості: тоді Носач, сміючися, сказав йому:

— Не журися, скоро знову побачимося. Ще раз приїдемо сватати вашу княжну; та тільки тепер уже такі старости прибудуть, що не всидите ви в Яссах.

Корчмарь зрозумів, про що говорить полковник і того ж дні сказав про те панові Кутнарському, а пан зараз же переказав князеві:

Князь Василь перелякався і скликав на пораду всю свою сем'ю, окрім Локсандри; ще покликав свого логофета Стефана Гергицю, князя Дмитра Вишневецького і панів Кутнарського та Доброшевського. Господарша кілька разів казала чоловікові, що годиться й Локсандрі там бути, де радіються про її долю. Князь Василь спершу мовчав, а потім одказав гостро:

— Вона ще занадто молода, щоб тут бути і говорити. Вона повинна тільки коритися моїй волі.

На столі в високих свічниках горіли товсті запашні свічки з зеленкуватого воску. Всі посідали за стіл і тоді князь Василь сказав:

— Ласкаві мої друзі і мої рідні! Всі ви знаєте, нащо я вас покликав сюди і про що хочу радитися з вами. Ніхто мене не порадить краще за вас; але мусимо добре обміркувати справу, бо погрожує нам вона великим лихом. Пан Кутнарський казав мені, що козаки нахвалялися напасти на нашу Молдаву. Адже так ви мені казали, пане Кутнарський?—спитав він у пана Кутнарського.

що сидів кінець столу поруч із своїм повсякчасним товаришем.

— Так, найясніший князю! — ствердив пан Кутнарський.

— Що ж тепер маємо робити? — спитав князь.

Княгині Радзивилівій давно вже кортіло вкинути в розмову своє слово і вона озвалася перша.

— Батьку! Тут може бути тільки одна порада, бо не личить же родові нашому породичатися з якимсь пройдисвітом, що, раніше чи пізніше, а не мине тяжкої кари за бунтівництво.

— Це правда, але ж чи здолаємо ми боронитися від козацького нападу? — одказав їй батько.

— То треба шукати помічі! — зважливо сказала княгиня Радзивилова. — Вся Польща ненавидить тих хлопів. Хай вони йдуть сюди, як у пастку, а тим часом Молдава хай умовиться з Польщею, то поляки нападуть на хлопів і винищать їх.

— А що скаже про це князь? — спитав князь Василь у Дмитра Вишневецького.

— Думаю, що так і треба зробити і з усієї сили дбати, щоб Польща допомогла Молдаві. Я певний, що обидва гетьмани: і польний, і коронний згодяться допомогти князеві Василю. Вони зможуть навіть не пустити зовсім козаків у Молдаву.

— А я иншу думку маю, — озвався логофет. — Всяка подія стається через якусь причину. Причиною козацького нападу на Молдаву єсть наша прекрасна княжна Локсандра. То чи не годилось би заздалегідь усунути причину?

— Що хоче сказати наш вельмишановний і вірний логофет? — спитав князь Василь, не розуміючи, до чого веде свою мову Стефан.

— Я думаю, що багато женихів за велике щастя мали б одружитися з княжною Локсандрою. От і треба віддати її заміж; тоді українському

гетьманові Богданові не буде по кого прислати військо в Молдаву.

Господарша гнівно глянула на Стефана і сказала:

— Боярин про дочку свого господаря говорить як про річ, яку можна продати чи дати в заставу, не питаючися на те в неї згоди. Правда, я тільки жінка і мало розуміюся на ваших справах; та й Локсандра мені не рідна дочка; але ж вона зросла перед моїми очима, я знаю її вдачу і її серце і дивуюся: як може рідний батько без ніякого жалю жертвувати своєю дитиною? І ради чого ж? Тільки ради своєї власної пихи, не зважаючи навіть на те, що через ту пиху мусить покутувати рідна країна. Чим Тиміш не до пари Локсандрі? Відважний, завзятий лицарь—чим він тобі не зять? Чого тобі хочеться, щоб зять неодмінно був з великовельможного роду? Мало хіба в нашому краї людей з бідного простого роду добувають собі розумом, відважністю та мужністю і слави й шаноби великої? З таким зятем, як цей степовий орел, ти можеш сміливо дивитися в вічі своїм ворогам, і тільки ворог твій може радити тобі не віддавати за його дочку!—сказала вона і гордо глянула на логофета.

Князь Василь не знав, що робити. Жінчині речі торкнули його батьківське почуття, а Тиміш Хмельниченко тепер здався йому справді бажаним зятем. Він подумав: „А й справді, нащо мені шукати неодмінно високородного зятя? Я сам маю силу зрівняти його з собою. Не пощастило сина посадити на трон у Мультанській землі, то певне пощастить посадити туди Тимоша, бо цей такий войовитий та завзятий, що з моєю допомогою запевне доскочить князівства. А в подяку за допомогу він мене слухатиметься і князуватиму там властиво я“. Ці думки як блискавка промайнули

в князевій голіві і вже він хотів був казати, що згожується віддати дочку за Тимона, коли це враз сталася несподівана подія. У хату швидко ввійшла Локсандра, бліда, схвильована, очі їй горіли мов вогні. Вона сиділа в своїй світлиці і зовсім не знала, що саме в той час радіють про її долю. Та довідалася про все її вірна покоївка Мар'яна, прибігла й сказала їй. Тоді вона зараз же пішла в ту світлицю, де зібралася рада. Вона підступила до батька і глянула на його гордим та гнівним поглядом.

— Батьку!— сказала вона.—Ти мабуть забув, що я людина, а не річ бездушна? Я знаю, що в нашому краї такий звичай, що дочок ведуть до шлюбу, не питаючи в їх, чи вони хочуть того. Знаю, що тутешній закон дозволяє тобі робити зо мною, що ти хочеш. Але не забувай, батьку, що в моїх жилах албанська кров! Я люблю волю і краще вмеру, ніж дозволю поводитися зо мною, як з невільницею.

Князь Василь схопився з місця, як несамопитий.

— Як смієш ти так говорити зо мною!— скрикнув він гнівно.—Я батько тобі! Я дав тобі життя, викохав тебе! Ти мусиш мене слухатися і йти за того, за кого я хочу тебе віддати!

Він узяв князя Дмитра Вишневецького за руку, підвів до дочки і сказав:

— Ось твій жених! Ні про кого иншого не смій думати!

Локсандра глянула на Вишневецького і в погляді її було стільки погорди, стільки зневаги, що Дмитро несамохіть поступився від неї.

— Князь хоче, щоб мене силоміць віддано за його? Ну, це вчинок геройський, він додасть слави і князеві, і його високому роду...

— Бога ради, княжно!..—почав був щось каза-

ли Вишневецький, але князь Василь перепинив йому мову:

— Ні слова більше, Локсандро!—крикнув він на ючку.—Іди в свою світлицю і без мого дозволу не смій з неї виходити! А коли насмілишся не послухатися мого слова, то я з'умію навчити тебе доброго звичаю!—грізно додав він, зачиняючи двері за дочкою. Тоді вернувся на своє місце і жазав:

— Друзі мої! Я наважився послухатися мудрої поради вірного логофета. Князь Дмитро зробив мені велику честь, сватаючи мою дочку; я згожуюся на цей шлюб і завтра ж пошлю посланця до султана турецького прохати в його дозволу. В той же час я послухаюсь і поради моєї старшої ючки і подбаю про те, щоб увійти в спілку з гетьманами польськими, щоб допомогли вони нам відбитися від козаків. Панові Кутнарському я доучаю зараз же одвезти листа мого до пана коюнного гетьмана Потоцького.

Кутнарський низько вклонився, дякуючи за честь і попрохав:

— Сподіваюся, що найясніший князь дозволить мені взяти з собою мого вірного друга й товариша пана Доброшевського?

— Як пан хоче,—відказав князь Василь.

Кутнарський з Доброшевським вклонились і пішли з світлиці. Кутнарський весело сказав товаришові:

— От і маємо гарну подорож, пане!

Але Доброшевському видно та подорож була не до вподоби, так що він проти свого звичаю не потакнув Кутнарському а сказав похмуро:

— Не знаю, чого це йому спало на думку поилати нас? Наче не має своїх бояр! Он які гладі поодгодовувалися, сидючи та нічого не роблячи! Послав би того гладючого Бурдуца, — йому

са́ме добре було б протруситися. А то тільки осівся чоловік, тільки оговтався трохи, а тут на тобі! — женуть як пса, та ще саме туди, де повстання аж кипить. Згадаєш моє слово, пане, що не вернемося ми з цієї подорожі, уб'ють нас козакки.

— Чого кричеш, як лиховісний ворон?—озвався сердито Кутнарський. Він і сам боявся їхати, а тільки удавав веселого. Доброшевський не сказав більш нічого, тільки обличчя йому ще дужче похмуріло.

Ч А С Т И Н А Ц І.

І. Знову в похід.

Полковники Носач та Пушкарь не поспішаючи верталися на Україну, бо, їдучи, збирали потрібні їм відомості про Молдаву. Перепливши Дністер, стали вони на ніч у знайомого корчмаря. Повечерявши, вже загодилися лягати спати, коли раптом застукано в ворота і хтось гукнув за ворітьми:

Гей, одчиняй швидче!

Хто там?—спитав корчмарь, але в цю мить на ворота так наперли, що вони відчинилися і нетерплячі гості вїхали в двір, позскакували з коней, звеліли корчмареві поставити їх у кінницю, а самі пішли до корчми. Козаки пильно дивилися в вікно на нових гостей і Носач сказав:

А деє я цих панів бачив.

— Еге, і я бачив,—сказав і Пушкарь. —А бачили ми їх у Яссах, у господаря в палаці.

Гости тим часом увійшли в сумежну світлицю і звеліли дати їм пива.

Полковники сиділи тихесенько і їм крізь тонесеньку стінку чути було всю розмову.

— А що, шинкарю, неспокійно тут у вас?—спитав пан.

— Та в нас, пане, ще можна жити. А туди далі, під Кам'янцем, то не доведи Господи що робиться,—відказав шинкарь.

— Чуєш, пане Кутнарський,—сказав той пан, що питався, своєму товаришові.

— А панам треба до Кам'янця?—спитав шинкарь.

— Нам треба бачити пана коронного гетьмана,—гордо відказав Кутнарський.—Як що він у Кам'янці, то й нам туди треба.

Полковники зипнулись.

— А велике лихо козаки там коять?—допитувався Доброшевський.

— Коїли, пане, велике лихо, та тепер їх пан коронний гетьман добре прикрутив: кого на палю настромлено, кому вуха та носи поодрізувано,—то вони й притихли.

— Це добре! це дуже добре!—зауважив пан.

— А пани здалека їдуть?—спитав корчмарь.

— Здалека,—неохоче відказав Кутнарський.

На тому розмова скінчилась і корчмарь виїшов з хати.

— Пане Доброшевський, а де господарів лист?—спитав Кутнарський.

— Ось,—відказав той, витягаючи листа з пазухи.

— Треба зашити його в шапку, бо ми в ворожому краї. Чи пан має голку?

— Маю.

— Ну, то хай же пан уживе її на те, на що її призначено. А що, не казав я панові, що подорож наша буде гарна? Хлопів приборкано, і ніхто з їх не наслідиться напасти на нас. Гетьман Богдан сидить у своєму Чигирині і йому й не зніється, що ми їдемо до його запеклого ворога. Поки він збиратиме собі войовитих старостів, то ми свою справу скінчимо. Адже так, пане?

Хоча пан Кутнарський говорив стиха, та полковники чули всю розмову, і обличчя їм усе хмурнішали. Вислухавши все, Носач тихесенько

встав, поманив Пушкаря і обидва навспинячки вийшли з хати.

— Чув?—спитав Носач.

— Чув,—одказав Пушкарь.

— Треба нам цих панів одвезти до батька,—сказав Носач.

Пушкарь пішов у кінницю; там корчмарь давав коням їсти. Пушкарь поманив його до себе і звелів іти за собою.

— Чого бажають панове полковники?—спитав корчмарь.

— Слухай сюди!—сказав йому стиха Пушкарь.— Ми ляжемо на сінникові вкупі з своїми козаками, а ти доглянь, щоб тії хати, де пани ночують, не замкнено на ніч; сам же з усіма своїми на цю ніч десь подінься. Розумієш? За послугу матимеш добру заплату.

Корчмарь покрутив головою.

— Пани полковники небезпешну справу починають. Коли б і мені ще не довелося відбувати за неї. Пани ті їдуть до самого пана коронного гетьмана.

— А ми їдемо до самого пана запорозького гетьмана,—всміхаючися сказав полковник.—Як що тобі миліший коронний гетьман, то йому й служи. Але і наш гетьмаң про тебе не забуде.

Корчмареві аж млосно стало.

— А пани полковники не викажуть на мене?—спитав він.

— А яка нам неволя на тебе виказувати? Нам не до тебе, ми собі свої справи маємо. Нам тільки треба, щоб ми тебе сю ніч тут не бачили, щоб і духу твого тут не було. Зрозумів?—спитав Пушкарь.

— Зрозумів,—покійно відказав корчмарь, беручи від полковника гроші. ♡ —

Натомившись їдучи, пани міцно поснули. Коли раптом панові Доброшевському здалося, що

Його вхопило кілька дужих рук. Гадаючи, що то йому сниться таке негарне, він почав бубоніти молитву: але сон не згинув, а навпаки, руки стиснули його ще дужче, він почувався наче в лещатах і нарешті почув, що його в'яжуть вірьовками.

— Пане Кутнарський!—скрикнув він з усієї сили, але тую ж мить дужа рука затулила йому рота.

— Мовчи, вражий сину!—прошепотів хтось йому на вухо.

— Мати Божа, спаси її помилуй!—думкою помолився пан Доброшевський, не насмілюючися вже навіть шепотіти.

А пана Кутнарського тим часом уже приторочено до сідла, і він був певний, що потрапив до рук повстанцям.

— Батьку! а ми тобі гостинець привезли!—ресело промовив полковник Носач, привітавшись з гетьманом Богданом.

Богдан суворо глянув на його і сказав похмуро:

— На що мені ваші гостинці здалися, коли ви справи не зробили?

— Ну що ж, коли з тим Лупулом нічого не вдієш: одно говорить, а зовсім инше чинить. Треба йому дати порошу понюхати та козацької шаблію спробувати, чи гостра. А що він брехун, то це ми йому можемо довести. Ми посланців його двох піймали, що везли від його листа гетьманові коронному. Ось прочитай його та й їх розпитайся гарненько.

Полковник подав гетьманові великого листа, запечатаного восковою печаттю: на печаті була воляча голова -- герб господарства чи князівства Молдави.

Гетьман почав читати листа і обличчя йому ставало все гнівніше. Нарешті, вкрай розгніваний, він кинув листа додолу і скрикнув:

— Зрадник зухвалий! Ну, я ж покажу йому, як продавати мене коронному гетьманові! Поклич сюди посланців! Я сам їх розпитаю, а потім звелю скарати на горло. Хай Лупул знає, що тепер він нічого доброго від мене не побаче.

Носач оддав наказ двом козакам, і за хвилину до гетьмана приведено посланців Лупулових. Вони бідолахи тремтіли з переляку. За ними увійшов і Тиміш.

Почався допит. Пан Кутнарський розповів і про те, що в Яссах живе князь Дмитро Вишневецький, і що князь Василь Лупул віддає за його свою дочку Локсандру, і те, що переказав через його князь Василь коронному гетьманові—не по-таїв нічого.

Вислухавши пана Кутнарського, Богдан сказав:

— Спасибі вам, панове, за ваші відомості, а тепер доведеться вам зазнайтимитися з катом.

Пани впали гетьманові до ніг:

— Благаємо ясновельможного пана гетьмана змилюватися над нами! Ми ж не винні: ми посланці: що нам звелено, те й мусили робити!—благав пан Кутнарський, ловлячи гетьмана за жупан.

— Батьку!—сказав Тиміш Богданові.—Не треба їх карати. Подержимо їх у себе в замкненню, щоб не втекли до коронного гетьмана, а як рушимо в Молдаву, то й їх заберемо; хай собі йдуть додому—чого нам їх боятися?

— Як хочеш, сину!—відказав гетьман.—Дарую їх тобі,—що хочеш, те й роби з ними.

Кутнарський кинувся солоденько дякувати Тимошеві, а Доброшевський сказав похмуро, як звичайно:

— Хай пан Тиміш буде певничі, що я ніколи не забуду, що він визволив мене від смерті.

Козаки почали збиратися в похід. Хмельницький подав про це звістку татарам. Саме в той час салтан Калга вмовлявся з гетьманом про те, щоб разом воювати Московщину, і двадцять тисячів татар уже стояло наготові край України, нетерпляче дожидаючи походу.

Вечоріло. В Чигирині, в гетьманській господі сидів Тиміш з високим смуглявим татариним у пишному парчевому вбранні. То був салтан Калга; він приїхав до гетьмана кінчати справу.

— Слухай, Тимоше,—казав Калга.— Я обіцяв твоєму батькові воюватися за тебе, щоб тобі віддано твою молоду, і я додержу свого слова. Моя орда давно вже не мала доброї здобичі, а в Молдаві буде чим пожитися. Боюсь тільки, щоб султана туренького не розпівити. Ну, та вже якесь викрутимось, а здобич усе ж наша буде: тільки не міркуйте довго, а швидче збирайтеся та й рушайте.

— А чого тут довго міркувати,— одказав весело Тиміш.— Мені що швидче, то краще, а козакам недовго зібратися.

— З тебе путящий вояка, Тимоше!—теж весело сказав Калга.— Я тебе люблю і ладен з тобою йти, куди схочеш. Хоча закон Магометів і забороняє нам пити горілку, але я вже й гріха не побоюся і вип'ю з тобою чарку на побратимство. Мої татари того не побачуть, а козаки не осудять. Ну, хочеш побрататися?

Тиміш залюбки згодився, звелів принести дві чарки горілки, випив з Калгою на побратимство. тоді помінялися шаблями й кінями.

— Тепер ми з тобою все одно що й рідні брати,— сказав Калга:— куди ти, туди й я.

II. Страшний жених.

Літо в Молдаві того року було дуже гарне. Урожай на все був великий, давно вже не було такого. Бджоли наносили в вуліки силу меду. Люде раділи, що зможуть відбути всі податки, та й собі зостанеться і на їжу, і на продаж. І в князя Василя Лупула, на його землі, теж був урожай великий, утрос більше вродило, ніж попередніми роками. І князь Василь дуже радів з урожаю, бо мав же він дочку заміж оддавати за Дмитра Вишневецького, то мусив не тільки на весілля втрачатися, а ще попереду в Турцію султанові дорогі подарунки посилати, щоб призволив дочку за Вишневецького віддати.

І раптом розкотилася чутка, що до Молдави підступили козаки з ордою.

Князь Василь спсшу не поняв був тому віри, бо певен був, що посланці його щасливо довели листа коронному гетьманові, і той не попустить козакам напасти на Молдаву. Але одного дня вранці до його в хату ввійшов великий логофет Стефан дуже стурбований.

— Найясніший князю, лихо!—с крикнув він, забувши навіть уклонитися.

— Що сталось?—спитав переляканий князь, скопившись з місця.

— Кутнарський і Доброшевський приїхали!

Князь глянув на логофета з докором і сказав:

— Чи ти не стерявся часом? На що ти мене так алякав? Приїхали, то й хвала Богові, значить усе гаразд і коронний гетьман не попустить нас козакам на поталу.

Логофет крутив головою, що князь не так говорить; потім насилу зміг промовити:

— Приїхали не від зронного гетьмана, а від козацького!

— Як то від козацького? — скрикнув князь. — Який діявол поніс їх до козацького гетьмана?

— Не діявол, а старості, що тут були, — відказав логофет.

Князь Василь догадався, що сталося.

— Клич їх сюди! — звелів він. — Я сам у їх розпитаюся.

Пан Кутнарський з паном Доброшевським увійшли до князя. Пан Кутнарський похнюпив голову і був такий, як школяр по шкоді.

— Оповідайте швидче, що з вами сталося! — грізно сказав князь, пильно дивлячись на Кутнарського. — Як ви опинилися в козаків і нащо сказали їм про мої заміри?

Останні слова князь сказав навімання, але помітив, що почувши їх Кутнарський, ще дуже збентежився.

— Ха! найясніший князь змилюється над бідними слугами своїми! — жалібно почав Кутнарський. — Але як над тобою стоїть кат, то тоді про все розкажеш. Та й листа найяснішого князя в нас ще попереду віднято.

І він розповів коротко князеві про всі свої пригоди.

— А як же козаки пустили вас? — спитав князь, неймовірно дивлячись на Кутнарського.

— Ми втекли, найясніший князю, — збрехав Кутнарський.

— А де ж козаки? — спитав князь.

— Вони збиралися напасти на Сороку, як ми від їх виїздили, се б то, як ми втекли від їх, — швидко переінакшив своє слово Кутнарський.

Князь знову неймовірно глянув на його і сказав:

— Сам я винен: мусив кращих посланців вибрати. — Ідіть! Великий логофет ще розпитається в вас.

Не відповідаючи на низькі поклони, князь показав посланцям на двері.

— Казав я панові, що не треба нам сюди їхати, — докірливо говорив пан Доброшевський Кутнарському. — Пан Тиміш великодушний лицарь, то й треба було йому служити; а тут дослужимося до того, що загинемо разом з цим вовцюгою.

Кутнарський сердито глянув на його.

— Ну, і йди, пане, до козака, як що він тебе так привабив. А я не кваплюся на хлонецьку ласку, бо в мені шляхетська кров.

— Привабив! — бубонів Доброшевський. — Він нам життя обритував і пан Доброшевський це пам'ятає.

Князь Василь, виправивши посланців, звелів зараз же послати в Сороку, довідатися, що там діється. І ще звелів дуже пильнувати панів Кутнарського та Доброшевського. Але панові Доброшевському таки пощастило втекти до Тимоша.

І на жіночу половину в палаці добігла чутка про козаків. Мар'яна якось про те довідалася і сказала князівні Локсандрі, а та пішла з повинною до матухи. Господарна вже знала про цю повинну.

— Матінко! — казала Локсандра. — Невже батько і тепер не поступиться? Невже він хоче лиха всім Молдаві?

— А що йому Молдава? — трохи погордливо сказала господарна. — Він честолюбний і йому до всього байдуже, аби тільки задовольнити своє честолюбство.

— Поговори з ним, матінко! Він тебе послухає, — благала Локсандра.

— Чи я ж не говорила йому? Чи я ж не благала його не слухатися лихих порадників? А він їх слухав, а мене слухати не хотів. А тепер уже пізно: орду не спинили тепер. Татари давно дожидали слушного часу, щоб пограбувати Молдаву.

Та Локсандра таки вблагала мачуху, і вона пішла до чоловіка. Але справді було вже пізно. У господаревих покоях було багато людей; вони метушилися, щось говорили, щось вигукували, але ніхто нікого не слухав. Господарша спинила якогось чоловіка, що кудись поспішався, і спитала, що сталося.

— Козаки, татари!—вигукнув він і побіг.

Господарша увійшла до чоловіка. Він був як непритомний і насилу міг сказати їй, що козаки й татари вже десь під Яссами, що де вони пройшли,—всюди пожежа й руїна: людей усіх рижуть, добро грабують.

— Та хіба ж не можна оборонятися?—спитала господарша.

— Їх більш як сорок тисячів, а ми й десятюх не назбіраємо. Я вже послав гінця до Потоцького, а тим часом треба тікати, рятуватися і що пвидче, то краще.

Ще поминуло кілька день. Кожен дбав тільки про себе, щоб самому обрятуватися, щоб поховати свої гроші та всяке добро. Господарь Василь теж дбав тільки про свої гроші та про дорогі клейноди, розсилаючи їх до схову в певні місця. Сама господарша тільки й дбала про те, щоб боронитися від ворожого нападу. Вона всіх підбадьорювала, всім поряdkувала і прохала князя виїхати кудись із Ясс.

— Ще ж не все загинуло, — впевняла вона, — встигнемо зміцнити якесь місто, зберемо туди військо і там пересидимо, поки приїде потуга від коронного гетьмана.

Але господарь не згожувався. Він, більше ніж ворожого нападу, боявся зради від своїх і думав:

— Поки я в Яссах, то я князь, а тільки виїду звідси, то зараз виберуть собі иншого.

На швидко руч якось зміцнили Ясси, але всі дуже добре розуміли, що ні ті шанці, ні те військо, яке сяк-так назірали, не вистоятъ проти дужого ворога. А чутки що-дня надходили все страшніші. Найбільша, сила ворожа сунула просто на Ясси, руйнуючи на пляху людські оселі й ниви; а невеликі загони татарські розбіглися по всій Молдаві.

Нарешті козаки з татарами підступили до Ясс. Небагато їм було праці пробити поганенькі міські мури; а пробивши їх та вскочивши в місто, зараз же запалили в кількох місцях оселі. Полум'я гоготіло; жінки кричали; мужчини пробували оборонятися, та не вистачало сили.

— Тікати! — кричали в господаревому палаці. Але куди ж тікати? Коли це прибіг Янкель і сказав, що він знає, куди можна втекти. Він уже кілька років жив у Яссах і держав там корчму. І от він назнав у лісі серед скель улоговину таку, що знайти її було дуже трудно. В те місце він і помінився одвести господаря з сем'єю. Міркувати не було часу, та й не було з чого вибирати. То зараз же господарь, господарша, Локсандра, Стефан Бурдуц із жінкою і ще кілька близьких князеві людей пішли за Янкелем. Якимись вуличками та провулочками Янкель вивів їх за місто в ліс. Насилу продираючися серед кущів, спотикаючися на гнилі пні та ковзаючись на мокрому камінні, дійшли вони до тієї улоговини серед високих стрімких скель. Увійти туди можна було тільки однією стежкою, що заховалася під густим чагарником. Треба було по одному продиратися крізь той чагарник. Нарешті дійшли, куди треба. Улоговина серед скель була чимала. Оселі не було там ніякої, тільки росли величезні, старезні буки. Янкелева сем'я була вже там. Жінка Янкелева привітала гостей і поставила їм вечеряти. Але

до вечері ніхто й не доторкнувся—не до їжі було.

На небі жевріло проміття від пожежі; князь Василь, дивлючися на його, плакав і крізь сльози казав:

— Ясси мої, Ясси! Що ж тепер з вами буде?!

Локсандра весь час мовчала. Вона зблідла і схудла; очі їй горіли, а губи тремтіли. Бідна дівчина ламала руки; вона почувала, що треба говорити з батьком, упевнити його, що від його залежить спинити страшне лихо; але говорити не могла.

Пан Кутнарський теж був тут. Янкель ще раніше привів його в схованку, і він нарав Янкелеві привести сюди й князя з сем'єю. Хитрий пан зрозумів, що діється в Локсандриній душі і, щось поміркувавши собі, підійшов до неї, низько вклонився і сказав підлесливо:

— Прошу ласки в прекрасної княжни: хай призовить вислухати пораду свого найнижчого слуги.

Локсандра негтовірно глянула на його.

— Тільки княжна може обрятувати всіх,—сказав він ще підлесливіше.

Локсандра мовчала, але її великі чорні очі питалися в пана, що він хоче сказати.

— Як би княжна згодилась побачитися з паном Тимошем, то він запевне положив би зброю їй до ніг,—стиха сказав Кутнарський, нильно дивлючися на Локсандру.

Локсандра здригнулась і спустила очі, бо Кутнарський угадав її власні несміливі думки.

— Я можу так зробити, що княжна з ним побачиться,—шепотів Кутнарський.

Локсандра глянула на його і сказала журливо:

— Ні до чого це! Що ж я йому скажу? Батько

не згодиться мене за нього віддати, а він без того не послухає мого благання.

— Слово честі даю, що ми примусимо князя згодитися. Княжна сміливо може обіцяти це славному лицареві: він тільки їй самій пойме віри.

Княжна помовчала трохи, подумала, потім сказала ледві чутно:

— Я згожуюсь...

Пан Кутнарський низько вклонився і одійшов.

III. Хитрощі.

Тиміш смутний сидів у своєму наметі і замислено дивився, як заходило сонце. Ясси горіли вже третій день; третій день уже шукали козаки господаря з сем'єю; шукали і в Яссах, і по за Яссами, але ж ніде їх не було, і слід їх запався. Ніхто їх не бачив, ніхто нічого про їх не знав. Кудись вони втекли, десь заховались, але—де?

Враз перед Тимошем став Янкель. Корчмарь дуже постарівся з того часу, як Тиміш бачив його ще малим бувши; але все ж він зараз його пізнав.

— Янкель!—скрикнув він, став і вхопився за шаблю.

— Не турбуйтеся, ясновельможний пане Тимоше! Я з гарними звістками: мене прислала до пана Тимоша сама княжна,—похопився сказати Янкель, поступаючись назад.

— Локсандра? — спитав Тиміш радісно. — Тебе прислала Локсандра? Кажі ж, кажі швидче! Де вона? Як їй?

— Княжна хоче бачити ясновельможного пана Тимоша.

— Ходім!—сказав Тиміш, беручи шапку.

— Хай ясновельможний пан буде терплячий і підоче до ночі, — улесливо промовив Янкель,

низько кланяючись.—Княжна дожидатиме пана в гаю, під скелею. Я проведу пана до неї.

— А може це пастка на мене?—подумав Тиміш і неімовірно глянув на Янкеля.

Янкель зрозумів його погляд і сказав:

— Як же це я забув?! Я ж маю цидулу від княжні! Ясновельможному панові.

— Ну й дурень!—скрикнув Тиміш.—Давай мерщій цидулу!

Янкель витяг картку паперу, на якій було написано: „Мені треба побачитися з тобою, мій лицарю. Звірься на Янкеля, він проведе тебе до мене“.

Побачивши, що Тиміш дочитав, Янкель умовився з ним, де зійтися і зник.

Тиміш був дуже щасливий і йому хотілося поділитися з кимсь своїм щастям. Він пішов до свого побратима Калги.

Калга сидів на килимі, підобгавши ноги і щось проказував своєму писареві. Писарь положив пергамент на ослінчикові і пензликом вимальовував химерні турецькі літери. Тоді Калга проказував листа турецькому султанові, виправляючися перед ним за похід у Молдаву. Він поспішався, щоб султан одержав його листа раніше, ніж до його прибудуть посланці з Молдави.

Тимошеві довелося підождати, бо його побратим не любив, щоб його турбовано під час роботи.

Нарешті листа дописано, печать прибито, писарь забрав своє писарське причандалля, тричі вклонився до землі своєму панові і тихо вийшов з намету.

— Що скажеш, брате?—ласкаво спитав Калга і здивовано подивився на Тимоша.—Ти такий, наче зараз був у раю. Що сталося?

— Локсандра знайшлась і хоче мене бачити!—радісно сказав Тиміш.

Калга теж зрадив. Йому властиво не про Локсандру йшлося, а про її батька, бо давно йому і вві сні ввижались великі скарби князеви Василеві. І як би він знайшов князя Василя, то вже зумів би допитатися, де він їх поховав. Але вислухавши Тимоша, Калга осмутнів.

— І ти їмеш віри жидові та його папірцеві?— промовив він.— Чому ти не схопив його, щоб він показав нам, де їх схованка? Ти взяв би свою молоду, а мені були б князь Василь із княгинею. Ну, та це ще можна залагодити. Ми схопимо жидів і звелимо йому одвести нас до князя.

— Ні, брате, так не буде,—поважно сказав Тиміш. — Княжна звирілась на мене, і я не можу зробити по зрадницькому. Я побачуся з нею так, як вона хоче і не буду досліджувати, де сховався її батько.

— Ну, а як вона до тебе не вийде, а просто це пастка на тебе і тебе вб'ють?

— Такого не може бути, бо вона сама написала мені цидулу,—впевнено сказав Тиміш.

— Може її примушено, — не покидав свого Калга.

— Не така вона єсть, щоб можна було її примусити. Та нехай там і смерть на мене чигає, а все ж піду, бо вона кличе.

— Я тебе не пущу самого, — сказав Калга.— Візьмемо твоїх полковників та й підемо всі.

— Я того не хочу і піду сам! — зважливо сказав Тиміш і вийшов з намету.

Настала ніч, скрізь усе затихло, тоді Тиміш вийшов з намету. Де-не-де ще догоряло багаття, але козаки всі спали. Не спали тільки вартові. Вони кланялися своєму отаманові і давали йому дорогу. Нарешті Тиміш дійшов до шанців і вже хотів був перелазити на той бік, коли це з-за купи каміння вистрімилася Янкелева голова.

— Не сюди, ясновельможний пане, — тут яма, хай пан іде за мною—я проведу.

Тиміш пішов за Янкелем, переступаючи з каменя на камінь, перестрибуючи через якісь ями, через якісь колоди. Нарешті вибралися вони з тих руїн і пішли лощиною, аж поки вступили в невеликий гаїок.

Якщо вже не горіли і полум'я не світило, так що поночі було йти. Та Янкель мабуть добре знав дорогу, бо йшов не спиняючись і нарешті, дійшовши до струмочка, сказав:

— Тут!

Назустріч козакові з каменю встала темна постать.

— Локсандро! — скрикнув стиха Тиміш. Серце йому так стукало в грудях, що він чув його.

Локсандра мовчала, бо їй перехопило дух. Тільки як Тиміш пригорнув її до себе, тоді вернувся до неї голос і вона сказала:

— Тимоше, як'я мучилася без тебе! Як довго, довго я тебе не бачила!..

— А з ляхом же як?—спитав Тиміш, зазираючи їй у вічі.

— З ляхом? з яким ляхом?—і собі спитала здивована Локсандра.

А з Дмитром Вишневецьким. Він же в твого батька жив, і батько хотів тебе за його віддати.

Локсандра зітхнула.

— Це правда, Тимоше: батько хоче, щоб я йшла за його; але я ніколи не любитиму його так, як тебе.

— Я тебе не віддам нікому!—сказав Тиміш.— Я вирву тебе в їх, хоч би довелося всім смерти завдати!

Локсандра здригнулась.

— Що ти кажеш! — жахаючись промовила во-

на.—Схаменися! Ні за що в світі не була б я жінкою тому, хто вбив би мого батька!

Слова Тимошеви нагадали Локсандрі, чого вона сюди прийшла і що хотіла сказати Тимошеві.

— Слухай, Тимоше,—сказала вона.—Ти багато зла зробив моему рідному краєві, ти спалив, зруйнував його; через тебе й наша сем'я зазнала тяжкого лиха, і ми мусили тікати з рідної оселі і ховатися в пуші лісовій. Я повинна б за те знехвалити тебе... Але я тебе кохаю; кохаю ще дужче, ніж попереду... Благаю ж тебе: ради мого великого кохання не муч ти мого серця, бо воно рветься з болю, бачивши тяжке лихо, що впало на нашу Молдаву! Я ж розумію, що через мене те все лихо сталося... Подумай, яково мені дивитися, як палають наші Ясси, як мучуться батько й мати... Яково мені чути, що стільки людей загинуло, стільки нещасних стало через мене...

Вона заридала. А Тиміш стояв збентежений, похнюпивши голову і не знав, що сказати, чим її розважати...

Локсандра мовчки пішла туди, де її дожидав Янкель. Тиміш її не спиняв.

Другого дні пан Кутнарський прохав у князя Василя дозволу поговорити з ним. За-для розмови вони одійшли геть далі, під високі буки.

Розмову почав пан Кутнарський. Він сказав: —Насмілюся подати до уваги ясновельможному князеві наше становище. Ми тепер, сказав би я, опинилися в-паші у лева і не маємо, де сховатися від його лютости...

— Це я й сам знаю, — суворо відказав князь, нахмуривши брови і похмуро дивлячись на Кутнарського, — як що пан не має сказати чогось кращого, то не було чого й розмову починати.

— Я хочу сказати ясновельможному князеві,

що ми маємо на ворога тільки один спосіб: треба поступитися, але тільки дочасно, тільки щоб очі одвести.

Князь похмуро подивився на Кутнарського.

— Пан хоче сказати, що ми мусимо віддати свою дочку зухвалому козакові?

— Я кажу, що можна тільки пообіцяти йому віддати за його княжну.

— Він на те не пристане,—сказав князь.

— Ну, то можна відбути заручини.

— А з татарами ж як?

— Од їх можна відкупитися.

Князь звелів Кутнарському скликати на раду всіх бояр, що були на той час у схованці. Під гіллястими буками зібралася рада. Враджено було, що князь пообіцяє Тимошеві віддати за його Локсандру через рік і напише про те гетьманові Богданові листа. Татарам враджено заплатити скуп.

Того ж вечора князь Василь написав листа гетьманові Богданові. Він страшенно вихваляв Тимоша за його войовитість та мужність і писав, що вважає за велику честь собі мати зятем такого славного лицаря. За дочкою своєю він обіцяв дати великий посаг. Весілля мало відбутися через рік.

Татарам князь Василь обіцяв заплатити такий скуп, який вони схочуть. І в той же час коронному гетьманові послав князь листа про те, що викупить його сина з турецької г'юволі, а за те просить гетьмана не допустити козаків знову напасти на Молдаву.

Так лукаво поводився князь молдавський Василь Лупул.

Тяжкі часи переживала Україна. Гетьманові Богданові було не до Молдави, та й Тиміш не мав часу думати про одруження; він не забув

Поксандри і не перестав її любити, але під такі тяжкі часи було не до одружіння; та й ворогові його, Дмитрові Вишневецькому, теж довелося не про одружіння думати, а про військові справи. Багато полягло і козаків, і поляків; померло і двоє зорогів гетьмана Богдана Хмельницького: коронний гетьман Потоцький та князь Ярема Вишневецький. Коронним гетьманом став польний гетьман пан Калиновський.

Нарешті війна ніби скінчилася. Здавалось би, що після нещасливого козакам бою під Берестечком та після Білоцерківської умови гетьманові Хмельницькому годі вже було й думати про те, щоб знову воюватися; так принаймні думали собі польські пани.

Але Богдан уже знову лагодився до війни і бмірковував що та як робити.

Під той час, як усе ніби втихомирилось, Тишш заговорив з батьком про своє одружіння.

— Батьку!—казав він,—весілля одсунено було на дин рік, а тепер уже й другий до краю доходить, а про весілля нічого не чуť. Доки ж мені це ждати? Я тут зараз не потрібен, то пустіть мене в Молдаву: я візьму свою молоду з зброєю в уках, як що так не віддаватимуть.

— Стривай, сину!—відказав Богдан.—Не поспішайся до зброї братися! Я напишу князеві листа, агадаю про його обіцянку, а як що з того нічого е виїде, тоді побачимо, що робити.

— І чого там ще писати листа до князя?—відказав Тиміш батькові. — Пан Доброшевський доить оповідав нам про його лукавство й зрадлиість. Замість листи писати, краще з військом до ого прибути.

— Ні, сину, так не годиться, треба звичаю доержувати. Скажи своєму панові, щоб лагодився їхати до князя Василя з моїм листом.

Богдан сів писати листа, а Тиміш знайшов пана Доброшевського і сказав, що батько хоче послати його з листом до князя Василя.

Пан Доброшевський не зрадів з тієї звістки і почав благодіяти:

— Ясновельможний пане! Невже в пана гетьмана немає козаків спритніших до цього діла, ніж я?

— Не бійся, пане!—заспокоював Тиміш.—Ти ж посел, то на тобі й волосини не займуть. І баритися там тобі немає чого: листа віддаси та й назад поїдеш.

Сумно похилив голову бідолашний пан.

Богдан написав листа, і пан Доброшевський таки повіз його. І стогнав він, і охкав, та зректися не посмів, бо так боявся гетьмана.

Але з того листа нічого не вийшло, і Тиміш з козаками та з татарами рушив у похід.

IV. Під Батогом.

Польське військо отаборилось по-над Батогом - рікою, недалеко від Ладизина, під горою Батогом, щоб не пустити в Молдаву Тимоша Хмельниченка. Отаманував над ним колишній польний, а тепер коронний гетьман Калиновський. В таборі не було ладу. Правда, гетьман кричав багато, але слухалися його мало, бо робив він накази без ладу і раз-у-раз одміняв їх.

В суботу, 29 травня, було католицьке свято Божої Матері. Військо з самісінького ранку було неспокійне, бо довідалося, що недалеко від табору з'явилися татари. Счинився в таборі такий галас та лемент, що коронний гетьман насилу зміг утишити. Він об'їхав увесь табір і впикував військо до бою.

Через кілька годин з табору побачили татар

і кілька козацьких сотень. Вони їхали тихо, спокійно і мов не помічали польського табору.

— Стріляти на псів!—звелів Калиновський.

Старий пан, що начальникував над гарматами, мерщій кинувся до Калиновського і скрикнув:

— Нащо пан коронний гетьман хоче їх зачепити? Хай собі їдуть! У нас занадто мало війська, щоб нападати.

— Дурниця! — гостро озвався Калиновський.— Ще мали б ми їх боятися! Пан хай сидить з своїми гарматами в таборі. Він зараз побачить, якого чосу мої рейтарі дадуть хлопам:

Поляки стрельнули. Татари в ту ж мить повернули назад, а польські рейтарі поскакали за ними геть од свого табору.

Тут сталося щось дивне. З другого боку в таборі счинився крик:

— Козаки! козаки в таборі!

Кинулися навздогінці за рейтарами, кричучи:

— Назад! назад! Козаки в таборі!

Частина рейтарів повернула назад до табору; друга частина ще якийсь час гнала вперед, але, побачивши нарешті, що задні повернули до табору, повернула й собі. А козаки й татари повернули за ними навздогінці. Задзичали стріли та кулі і багато рейтарів попадало з коней. Поки доскакали рейтарі до табору, то третини їх не було вже. А козаки й татари стали оддалік од польського табору так, щоб кулі й стріли до їх не долітали.

Хоча поляки й счинили гвалт, що козаки в таборі, але їх там ще не було. То прибігли туди тільки недобитки польського війська, що йшло було до Ладижина та зустрілося з Тимошем Хмельниченком, і після тієї зустрічі zostалися з його самі недобитки. Прибігши ті недобитки в табор, упевняли, що козаки зараз нападуть на табор, що їх сила-силенна, тисячів із сто.

Крик ечинився серед війська: всі ремствували на коронного гетьмана:

— Як він може отаманувати, коли сам нічого не знає! Не довідався навіть, чи велика сила в ворогів! На заріз нас сюди привів!

Старі, заслужені вояки-пани зійшлися і палко говорили про тяжке становище, в якому опинилося військо.

Хтось крикнув, що треба гетьмана Калиновського віддати знову в неволю татарам.

— Хай знову скоптує татарської неволі! Хай посидить у Криму! Не гинути ж нам усім через його божевільного!

— Ні, краще одінємо його Хмельницькому!— кричали другі.

— Боягузи! Зрадники!—грімнуло враз.

То гетьман Калиновський вискочив з свого намету. Він увесь тремтів, очі палали, рука міцно стискала зняту вгору шаблю.

— Ви самі божевільні! Ви не тямите, що робите! Зараз випикуватися і геть з табору на ворогів! Хто сміє не слухатися, той скоптує мові шаблюки!

Одразу пани були збентежилися і змовкли; але за хвилю вже кинулися до Калиновського з голими шаблями і почали кричати:

— Ти боягуз і зрадник, а не ми! Ти віддав нас до рук татарам та хлопам!

Кільки молодих панів, а серед їх князь Дмитро Вишневецький та Микола Потоцький заступили гетьмана і сілкувалися втихомирити роздратованих.

Гетьман Калиновський пішов знову в свій намет, а з ним кілька прихильних до його панів.

Смерклося. Козаків ще не було, але їх сподівалися що-хвилини.

Усієї ночі ніч не спав гетьман Калиновський,

усе радився, як боронитися від ворогів. А в таборі страх усе дужче опановував військо, і ледві стало розвиднятися, всі вже були на конях, усі наважилися тікати, покинувши гетьмана.

Князь Дмитро і гетьманів син Самійло кинулись до гетьманового намету.

— Батьку! спини їх! Вони тікають!—скрикнув пан Самійло.

— Поганці! Боягузи!—скрикнув гетьман і вискочив з намету. Все військо налагодилося тікати, окрім гармашів та найманої німецької піхоти. Розлютований гетьман звелів гармашам стріляти на втікачів. Грімнули гармати, і синій дим розіслався над табором; тоді гетьман послав навздогінці за втікачами німецьку піхоту. Коли це в таборі стинилася пожежа. То панські хлопці підпалили в таборі сіно.

Розійшовся дим гарматний і сонце осяяло страшну картину: багато поляків лягло трупом, постріляні своїми ж гарматами; деякі счепилися битися з німцями; деякі, стерявшись, кидалися хто в полум'я, хто в річку. Пожежа в таборі розгорялася все ширше.

І враз з-за гори сипнули козаки з татарами. Попереду їхав ставний велетень-запорожець. Побачивши польський табор, він спинив коня, наставив руку над очима од сонця і глянув. Запорожець той був Іван Волотаренко, родич Богданів, запеклий ворог ляхам. Глянув, зареготав і сказав:

— Гляньте, братіки, що ляхи роблять! Сами себе б'ють і сами себе печуть. Це ж ми їх голими руками заберемо! Помстимося за Берестечко!

Козаки й татари кинулися на польський табор...

Мало кому з поляків довелося живому вискочити з бою під горою Батогом. Поліг там і коронний гетьман Калиновський. Синові його Самій-

лові з кількома панами пощастило перехопитися через Бог-ріку, а від смерті й вони не втекли: мусили десь недалеко перехопитися через місток, гнилі мостини не здержали їх, і всі пани попадали в воду, та там їх і смерть спіткала.

Бідолашній пані Урсулі не сказано, що вже чоловіка її немає на світі, а сказано, що забрано його в бран. То вона почала свої мастки збувати, а гроші в Крим посилати, щоб викупити чоловіка; та вже ніколи вона його не побачила.

V. Вовк у пастці.

Жах обняв Ясси, як добігла туди звістка про біт під горою Батогом. А за цією й друга страшна звістка прийшла, що таки йде в Молдаву Тиміш по свою молоду і веде з собою поїзжан весільних—козаків та орду. ◻

Князь Василь скликав своїх бояр на велику раду.

У найбільшій залі в князькому палаці зібралася рада. Князь у короні, з жезлом у руці сидів на високому позолочуваному троні; ліворуч на трохи нижчому троні сидів митрополит; по під усіма стінами сиділи бояре. Проти князя стояла почесна варта.

Князь помолився, взяв у митрополита благословення і почав говорити. Говорив він цього разу не так, як звичайно, не по владарському, а ласкаво і ніби жаліючися.

— Шановні й вірні бояре мої, мудрі мої порадники! — почав він. — Прошу у вас щирої поради. Вам відомо, в якому стані тепер опинилася Молдава. Козаки насувають на нас із ордою, і гетьман їхній вимагає, щоб я віддав дочку свою за його сина Тимоша. Друзі мої, зрозумійте, яке це мені горе! Я ж батько своїй дитині. Я ж викохав її не

на те, щоб віддати її, княжну молдавську, за простого козака! Мені краще її бачити в труні, ніж за Тимошем Хмельниченком!—доказав він тремтячим голосом.

Настала довга тяжка тиша. Нарешті один боярин устав і попрохав у князя дозволу сказати своє слово. Він сказав:

— Перед двома роками дізнали ми на собі, як тяжко доводиться покутувати, розгнівивши завзятого лицаря Тимоша Хмельниченка. Покидавши все своє добро і забравши тільки жінок та дітей, ми мусили ховатися в пущах лісових, і з високих дерев з тяжким болем дивилися, як пожежа нищить наші оселі, все наше добро. Хитрі ляхи і не подумали нас рятувати; а ти ж, князю, сподівався від їх порятунку, так саме, як сподіваєшся й тепер. Але ж і тоді, й тепер твої надії були марні. Тоді вони нам не допомогли, а тепер їх самих побито, і ми опинилися в руках у козаків та в татар. Та тепер наше лихо буде ще тяжче, ніж тоді, бо ми не додержали слова. Про що ж нам радитися, чого міркувати про те, що й так кожен бачить і розуміє? Невже перебуде лихо ще не навчило нас?

Тут загомоніли й інші бояре:

— Не хочемо, щоб нас знову віддано на поталу татарві! Чим Тиміш не зять князеві? Він хоч і молодий, але вже встиг слави собі придбати. Тільки ти сам, князю, гребуєш ним; а це тобі такий зять, що кращого й не знайдеш.

— І я прилучаю своє прохання до їхнього,—сказав митрополит.—Козаки через свою віру ближчі нам, ніж ляхи. Народові нашому дуже не до вподоби твоя дружба з ляхами, і як ти тепер не схочеш оддати дочку за Тимоша, то хто вгадає, що може статися? Народ може повстати і скинути тебе з князювання, навіть з Молдави може те-

бе вигнати, а замість тебе настановити князем Тимоша Хмельниченка.

Великий гнів брав князя Василя, слухаючи митрополитови слова. Іншим часом він не дозволив би так говорити; але тепер знав, що немає навкруги ні одної прихильної до його людини. І справді: всім сподобалося те, що сказав митрополит, і кожен виявляв це. Всі почували, що ослабла та рука, яка їх гнітила.

Князь силкувався вдавати покірного й ласкавого, але суворо насушнені брови і похмурий погляд нагадували вовка, що піймався в пастку.

Він підождав, поки трохи вщухло і тоді сказав покірно:

— Я ладен задовольнити бажання мого народу, але чи обрять це нас од дикої сваволі гостей наших? Чи не краще нам усе ж прохати потуги в найяснішого короля польського і разом з його військом боронити Молдаву од ворогів?

Тоді встав старий боярин, величним рухом показав на вікно, крізь яке видко було поруйновані будівлі і сказав:

— Перед двома роками оселі наші потопали серед пишних садів, багатими нивами пишалася наша країна. Тоді легше було зібрати дуже військо і повести його назустріч ворогові. Але тоді князь покладав надію на своїх друзів ляхів і попустив спустошити країну, зруйнувати й спалити Ясси. Яке ж військо може дати тепер Молдава, коли ще по їй скрізь руїни, коли немає кому робити на полі, бо мало не половина людей наших гине в татарській неволі? Ні, князю, не час нам тепер воюватися, а треба задавити в собі гордощі і скоритися тому, хто дужчий за нас.

Князь зблід і міцно стиснув уста; але за хвильку вже переміг себе і сказав:

— Хай буде по вашому: за-для рідного краю я ладен віддати на жертву свою дитину!

Сказавши це, він тричі стукнув жезлом об поміст на знак того, що рада скінчилась. Усі повставали і почали виходити.

Серед великого князького двору купка бояр оточила логофета Стефана Бурдуца.

— Чи довго ще ми терпітимем його знущання? Сьогодні він скаже одно, а завтра зробить зовсім інше. Чи не краще справді нам зробити в себе князем Тимоша Хмельниченка?

Бурдуч глузливо похитав головою.

— Тоді ми з вовчої пащі перекочуємо в ведмежу,—сказав він.—Правда, що вовк иноді гризе нас вовчими зубами; але ведмідь одразу розсавить нас своєю ведмежою лапою, і я не знаю, що гірше. А я, дорого браття, сказав би вам інше зробити,—додав він стиха, озирнувшись навкруги.—Хай собі вовк з ведмедем породичаються та й думають собі, що їм ні відкіль ніякої небезпеки немає. А ми тим часом нищечком нацькуємо на їх ворогів їхніх, та й скинемо з себе обох.

— А що ж тоді?—спитав державний скарбник, неймовірно поглядаючи на Бурдуца.

— А тоді з між себе виберемо найпридатнішого; він і даватиме порядок Молдаві.

Скарбник пильно подивився в вічі Стефанові і сказав:

— Солодкі речі,—не раз нам доводилось їх чувати; та тільки влада, то така річ, що хто її доскочить, той зараз про ті солодкі речі й забуде.

Всі зрозуміли, на що він натякає і посміхаючись почали розходитися, а Стефан, недобрим поглядом дивлячися вслід скарбникові, бубонів сам собі:

— Згадаєш ти колись ці солодкі речі! На тобі першому спробую силу своєї влади.

Через кілька день у Яссах мали зустрічати жениха Локсандріного, Тимоша Хмельниченка.

Він ішов з самими козаками, бо наречений тесть попрохав його не приводити татар у Молдаву. На межі Молдави його зустріли почесні люди з родичем князевим на чолі. З Тимошем їхав Іван Виговський, гетьманів писарь, і кілька полковників. Хоч день був дуже душний, але князь Василь із великим почтом виїхав аж за Ясси стрівати нареченого зятя. Не менче як годину дожидав він його, хоча сонце пекло страшенно. Пишно повбіралися князь із своїм почтом: струсєві пера маяли на шапках; на оксамитових та сатових убраннях мінілися всякими вогнями застібки з самоцвітами; на зброї, на чересах, на кінських пополах,—скрізь сяли самоцвіти, блищало золото й срібло. Мало не всі люди з міста вийшли подивитися на зустріч.

Нарешті сподіваний гість з'явився на шляху з своїм почтом. Князь Василь скочив з коня і пішки пішов назустріч Тимошеві. За ним ішов його почет.

На Тимошеві було звичайне козацьке вбрання: жупан з тонкого шльонського сукна гарно облягав його стан; рясні кармазинові лтани спускалися на сап'янці. Збоку висіла оздоблена самоцвітами шабля—подарунок побратима Калги; за широким кольористим поясом застромлений був кинджал венеційського роблва, теж оздоблений самоцвітами. На голові висока смушева шапка з кармазиновим верхом. Ставний, чепурний він вабив до себе очі.

Підійшовши до князя Василя, Тиміш упав йому до ніг; князь підняв його, поцілував і сказав:

— Любий наш сину! Такий з тебе став юнак-красень, що Локсадра либонь і не пізнає тебе.

Тиміш не сподівався такої ласки від князя і дуже збентежився, не знав що й сказати. Замість його відповів князеві Виговський.

— Наїясніший князю, господарю всієї Молдаві!—сказав він.—Не погнівайся на нас, простих козаків, як що не з'уміємо висловити тобі, як годиться, свою прихильність та бажання завжди ставати в пригоді Молдаві. Великий гетьман України засилає тобі своє братерське привітання і поклін і просить бути ласкавим до сина його Тимоша.

Князь Василь велично вклонився, взяв Тимоша за руку і підвів до білого коня, покритого срібною парчевою попоною. Потім сам сів на другого коня, пустив Тимоша наперед і всі рушили до брами. Сурмачі грали, дзвони дзвонили, а люде кричали, вітаючи славного лицаря Тимоша Хмельниченка. На дорогу перед ним кидало запапні квіти. На дахах, на деревах, на дзвінцях—скрізь були люде. Нікого ще в Молдаві не стрівали так, як стрівали Тимоша, і князеві Василю згадувалися слова митрополитови: „Народ може повстати і скинути тебе з князювання, навіть з Молдави може тебе вигнати, а замість тебе настановити князем Тимоша Хмельниченка“. — Так, це може бути, — думалось йому. — Треба мерщій виправити його на Україну.

На сходах до палацу зустрів їх митрополит з хрестом і свяченою водою, а зверху з маленького віконця у високій башті визирала Локсандра, і серце як пташка в клітці билось їй у грудях, як вона дивилась на славного юнака, що, не зважаючи на всякі перешкоди, здолав її здобути.

VI. Змовини.

Другого дні мали відбутися змовини стародавнім молдавським звичаєм. Пан Кутнарський узявся всім порядкувати. Ввечері він прийшов до Тимоша розказати йому, що він повинен робити. Там його зустрів давній приятель пан Доброшевський,

— Добри вечір, пане! — трохи глузливо промовив Кутнарський, — як пан ся має?

— Дякую панові за ласку! Мені тут дуже добре. Пан Тиміш одважний благородний лицарь, — не дуже прихильно відказав пан Доброшевський.

— Радію, що панові так добре живеться! — ще глузливіше сказав Кутнарський. — Чи не міг би я побачитися з паном Тимошем? Мені треба поговорити з ним про змовини.

— Зараз спитаю, — сказав Доброшевський. — А змовини пан Тиміш, здається, хоче справити українським звичаєм.

Він пішов до Тимоша, і вернувшись, покликав Кутнарського.

Тимошеві байдужісінько було, яким звичаєм справлятимуть змовини та весілля — чи українським, чи молдавським; йому хотілося тільки, щоб швидче все скінчилося, щоб швидче забрати Локсандру й повезти додому. Але його старостам хотілося, щоб неодмінно все справлялося так, як на Україні. Так пан Кутнарський ні до чого з їми й не договорився. Тоді господар зібрав на пораду свою сем'ю та близьких людей; покликано було й Тимоша з старостами. Князеві не хотілося, щоб змовини відбувалися по українському і він казав:

— У нас же ніхто не знає навіть пісень ваших, ніхто не знає що треба робити і як його робити; наплутають чогось такого, що не змовини вийдуть, а якесь посміховище.

Але за козаків обізвалася княгиня:

— Зробимо і нашим звичаєм, і українським, — сказала вона. — Пісень весільних українських ми навчилися, бо тут єсть старі козачки, то вони понавчали наших дівчат і співати, і танцювати. То й буде в нас усе дуже добре.

Князь Василь сердито насупив брови. Він хотів був гримнути, що без його дозволу таке роби-

лося, але глянув на Тимоша і змовчав, бо тепер уже мусив догожати тому зненависному нареченому зятеві, щоб приборкати його і мати з його якусь користь.

— Гаразд! хай уже буде й так! Але я вимагаю, щоб нашого звичаю додержано було, як годиться, щоб ніхто не міг сказати, що господарь молдавський не справив своїй дочці весілля так, як закон велить.

— Це виходить, щоб і кози були ситі, і сіно ціле,—пошепки сказав Золотаренко Носачеві.

Другого дні мали відбуватися змовини. З самісінького досвітку почалася метушня. Та й було чого! Треба ж було зрядити Локсандру так, щоб вразити і молодого, і старостів та й усіх, хто буде на змовинах. Кільки найзначніших бояринь укупі з княгинею вибирали вбрання Локсандрі. І вона була тут. Але їй байдужісінько було до всіх тих пишних убраннів, про які так багато тут говорили. Як би спитали її, у віщо вона хоче вбрання, то найлюбіше було б їй одягтися в те вбрання, що подарував їй Тиміш. Але того було не можна, а до всього іншого їй було байдуже і вона вбралася так, як їй було сказано.

У великій палацовій залі зібралися всі найзначніші бояре з своїми жінками надзвичайно пишно повбіраними. Як приїхали старости Тимошеви, тоді в залу ввійшли князь Василь із жінкою. Пишне вбрання на їх аж сяло од самоцвітів.

Усі посідали, де кому було призначено, і в залу введено старостів, з Виговським на чолі в святному козацькому вбранні. Привітавшись Виговський, почав говорити:

— Найясніший князю і славетний господарю всієї Молдави! Полювали ми з паном нашим Тимошем, сином славетного гетьмана всієї України

Богдана Хмельницького і зайшли ми в твою Молдаву. Заманила нас сюди олениця; заманила та й десь сховалась. Ми довго йшли її слідом і дійшли аж до твоєї господи; і просимо тебе, віддай нам тую оленицю, що нас аж сюди привела!

Доказавши Виговський, низько вклонився і, зіпершись на шаблю, дождів відповіді.

— Не знаю, про яку оленицю говорите ви, люде добрі,—відказав князь.— Не прибігала ніяка олениця в мою господу. Може помилися ви, може до якої иншої господи прибилася ваша олениця?

— Ні, найясніший князю! Олениця в твоїй господі, ми прийшли її слідом.

Князь махнув рукою. Одчинилися двері, і дві боярині ввели стару босу циганку в рам'ї.

— Пху! і де вони таку відьму знайшли! — аж сиклюнув Золотаренко.

Виговський повернувся і глянув на його суворо. Золотаренко сказав стиха:

— Та не зважай! Це я сам собі. Бреши вже далі!

А тим часом князь казав Виговському:

— Ось вам і олениця, панове стрільці! За нею ви гналися?

— Ні, ясновельможний князю!—відказав Виговський, на силу стримуючи усміх.—За такою оленицею наш князь не гнався б. Та була золоторога, золотошерста, очі в неї як зорі, зуби як перли, уста вишневі. Як вона гляне, то наче сонечко засяє.

— Ніколи такої олениці ми не бачили,—відказала господарша.—Помилилися ваші очі, не тим слідом пішли ви, стрільці-молодці.

— Ну, гаразд!—грізно сказав тоді Виговський, випростуючись і добуваючи шаблю.—Коли очі наші помилилися, то не помилиться наша зброя. З

добутими шаблями шукатимем ми в твоїй господі, пане господарю, і лиха начувайся, як що ти ховаєш од нас оленицю!

— Оце добре!—озвався Золотаренко і теж добув шаблю.—Оце вже так, як і годиться! Де слова не слухають, там шаблюка навчить слухатися!

Князь і княгиня встали і вклонилися старостам.

— Не гнівайтесь, хоробрі стрільці-молодці!—сказав князь.—Бсть у нас ще одна олениця, але вона дуже боязька і соромлива.

Тут одчинилися вже інші двері, і дві боярині ввели в світлицю Локсандру. Вона була така гарна, що козаки не змогли вимовчати:

— Оце так дівчина! Оце так красуня!—казали вони. А Носач додав:

— Шкода тільки, що такого багато на неї починаплювано, і не роздивився добре на неї.

На Локсандру справді начіпляно було стільки перлів, коралів, перстенів, наручниць, самоцвітів, що вже більше нікуди було; навіть на чобітках були перли та самоцвіти.

— Оце вона, оце наша олениця!—сказав Виговський, низько вклонившись Локсандрі. Тоді пішов до дверей, одчинив їх, узяв за руку Тимоша, що стояв там і підвів до Локсандри.

Локсандра тремтіла і не насмілювалася звести очі. Їй було і страшно, і весело, і сумно. Здавалося, що це їй тільки уві сні ввижається, наче біля неї стоїть Тиміш, бо вона ж уже втратила була надію, що це може бути і справді, а не тільки вві сні.

Скоро за Тимошем увійшов у світлицю митрополит, а за ним протодиякон ніс на таці золоті перстені. Задзвонено в усі дзвони; митрополит надів молодим перстені, а господарша пов'язала старостів рупниками; Тимошеві ж вона перев'язала руку шовковою хусткою.

Тиміш думав, що тепер уже їх посадять на посаді в парі, як то звичайно робилося на Вкраїні і вже радів, що так близько буде біля Локсандри; коли ж помилився, бо молдавський звичай того не дозволяв. Боярині забрали Локсандру і на превелику досаду Тимошеві повели її з світлиці, а до Тимоша підступив господарь ї, взявши за руку, прохав не погребувати його хлібом-сіллю.

Всі пішли в иншу світлицю, де на дубових столах наготовлено вже було обідати.

Обід сподобався козакам: страви були смашні, а старе вино дуже добре. По обіді поставили на стіл мед у стільниках та садовину. Садовина козакам не сподобалась: яблука були тверді, груші не соковиті, а сливи водяні.

— От вражі діти! — бубонів Золотаренко. — Не вмють коло садків ходити. Земля така, що дитину посади, то виросте, а садовина он яка нікчемна родить.

— Стривай! — лукаво підморгнувши озвався Пушкарь. — Як князюватиме тут наш молодий батько, то все краще родитиме. Він навчить молдаванів усього.

— Бреши та не забріхуйся! — припинив його Золотаренко, скоса поглядаючи на великого логофета, що сидів із ним поруч.

Але логофетові було не до їх. Він пильнував князя, княгиню та Тимоша. Тиміш трохи був на підпитку і палко впевняв князя, що завжди і у всьому допомагатиме йому.

— Не бійся, князю! — казав він. — Тепер не страшно тобі буде ніяких ворогів. Ми з батьком оборонимо тебе від усякого ворога. Не страшний нам ні Ракочі, ні Басараба, — усіх примусимо нам коритися. І князівство Басарабине в султана купимо, — грошей у нас вистачить.

Бурдуц зирнувся з жінкою, що сиділа навскоси від нього.

Князь силкувався перепинити мову зятеві.

— Нехай ми потім про все поговоримо!—казав він і нарешті поклав на стіл свій вишиваний рушник. Це визначало, що обід скінчився.

Увечері справляли дівич-вечір. На втіху Локсандрі співано українських дівич-вечірових пісень, а кобзарь співав українські думи.

Весілля мало відбутися через два дні, у тридцять перший день місяця серпня. Це вже трохи ламали звичаї, бо годилося щоб весілля відбувалося не раніше як за тиждень після змовин, а ввесь цей тиждень мали відбуватися всякі обряди. Та не було на те все часу і через те по кільки обрядів відбувалося за один вечір. А за тиждень по весіллі молоде подружжя мало вже виїздити на Україну.

ВІІ. Весілля.

Настав і той день, у який мав одбутися шлюб і весілля. Тиміш з боярами та з усім весільним поїздом посідали верхи на коней і поїхали до палацу. Вулиці зяхрясли людьми, що походили з дворів дивитися на весільний Тимошів поїзд. Не доїхавши до палацу, половина поїзжан, з Виговським на чолі, поїхали вперед сповістити, що їде молодий. Вони знали, що їх перейматимуть на дорозі, щоб ніби то взяти в брані так привести в палац; через те дуже пильнували, щоб не вскочити в пастку. Коли це справді з однієї вулиці вискочило кілька молодих молдаванів і кинулося наперейми козакам. Але козацьких коней трудно було наздогнати. Козаки ще й дратували: підпускали їх близьенько до себе, так що от наздоженуть їх, а тоді знову летіли як вітер степовий. Тільки й пощастило молдаванам пій-

мати пана Доброшевського, бо його кінь спіткнувся.

Козаки добігли до палацу; там їх привітали радісними вигуками. На широких сходах уже дожидав їх князь Василь. Козаки скочили з коней і пішли до князя.

— Що скажуть нам хоробрі лицарі? — спитав князь.

— Молодий князь наш послав нас сказати, що він їде з військом добувати князький палац, — одказав Виговський.

— Будемо дождати вашого князя молодого, так ви йому й скажіть. А цей пан зостанеться в нас, бо його в бран узято, — сказав князь Василь, побачивши пана Доброшевського.

Козаки поїхали назустріч Тимошеві, а панові Доброшевському дано випити великий кубок вина, — то була кара за те, що піймався в бран.

На привітання молодому стріляно з гармат та дзвонено в дзвони.

Гарна була Локсандра з розплетеною косою у вінку з білих запашних квітів. Тиміш узяв її за руку і вони вдвох підступили до князя й княгині і вклонилися тричі до ніг. Князь та княгиня поблагословили їх іконами та хлібом, і тоді вже всі рушили до церкви. Попереду чудовими білими, пишно повбіраними кіньми, їхали молоді, а біля їх світилка з шаблею; за молодими їхали князь Василь із княгинею, а за ними дружки, бояре і весь весільний поїзд.

Серед церкви лежав килим, а на йому порозкладувано червінці. Дружко та свашка привели молодих і поставили на килимі: його праворуч, а її ліворуч. За молодим стали держати вінця два боярини, за молодою — дві дружки.

Після шлюбу весільний поїзд поїхав знову в

палац. На вулицях молодих радісно вітали і кидали їм на шлях квіти; в палаці всі світлиці заквітчано було квітами, а помости посипано розмайрином. Приїхавши з церкви, зараз посідали обідати. Митрополит поблагословив страви, і всі почали їсти. Жінки удавали, що вони не їдять, а тільки куштують—то так тоді годилося; мужчинам вільно було їсти, скільки хотіли; ченцям становлено тільки страви з риби та молошні. Під час обіду грала музика.

Після першої страви князь Василь устав і виголосив тост за свого відважного зятя Тимоша Хмельниченка.

Залунали голосні вигуки на честь Тимошеві.

Після того Тиміш виголосив тост за свого тестя; випивши вино, він стукнув кубком по столу і сказав:

— Хай же панує між нами згода! Я ладен виконати всі твої бажання; а як поділимося Мультианською землею та Молдавою, то стане місця нам обом, не буде за що сваритися.

Бояре занепокоїлись. А Тиміш попрощав надати йому вина і виголосив третій тост: за дружню спілку Молдави з Мультианською землею.

Князь Василь насупив брови і сердито глянув на зятя, а логофет Стефан сказав стиха, що Мультианською землею не можна порадкувати кому як схочеться, бо вона в залежності від турецького султана.

— Ну, то що?—відказав Тиміш.—З султаном ми погодимося, бо турки наші приятелі. Та й мій побратим Калга має там силу, а для мене він усе зробить.

Князь Василь не знав уже, як спинити неприємну розмову. Коли на щастя подано другу страву і всі почали їсти. Потім виголошували тос-

ти за молоду, за господаршу, за молоде подружжя. Кільки разів під час обіду стріляно з гармат. Обід тягся дуже довго, аж поки й свічки поsvітили. Тоді пішли у найбільшу залу і там почалися спів і танці. Співали пісень і молдавських і українських; так саме й танці були і молдавські, і українські. Князь Василь вибрав зручну хвилинку і сказав Тимошеві:

— Я радий, зятю, що ти такий сміливий та одважний; але будь обачніший: не все можна прилюдно говорити, треба примовчувати про свої заміри до слушного часу.

— Але ж я говорив серед свого товариства,— одказав Тиміш.

— То у вас, козаків, є своє товариство і кожен стоїть за свого батька гетьмана; а в мене ніякого свого товариства, ніяких своїх близьких людей нема, а єсть тільки вороги; вони тільки й дождають якоїсь нагоди, щоб скинути мене з князювання та нацькувати на мене моїх ворогів.

— Ну, я ж того не знав; тепер буду обачніший,— одказав Тиміш.

А в другому кутку логофет розмовляв з кількома боярами.

— Ви побачите, що цей степовий ведмідь викона свої похвалки. Як що ми не запобіжимо, то він притисне нас іще дужче за Лупула. А за його обстане і військо, і народ. Ви ж бачили, як вітали його, як приїхав сюди; так ще не вітали в Молдаві ніколи нікого. Стовпище завжди готове схилитися перед дужчим.

— А що ж тут негарного, що його тут так щиро вітали?— сказав великий скарбник, лукаво поглядаючи на Стефана. — І що нас обходить, як цей лицар і справді за князює в Мультанській землі? Це може прикро буде тим, хто має там родичів, а ми родимі молдаване і ні родичів, ні друзів там не маємо.

Почувши логофет натяк на себе, бо він же був родич князеві Матвієві Басарабі, сказав гостро:

— І нас це обходить, бо нам доведеться своєю кров'ю здобувати йому трон.

— Ну, цього ми ще не знаємо,—відказав скарбник.—Але по моєму краще змінити яструба на сокола, ніж на ворону.

Стефан аж зблід із злости; але розмова увірвалась, бо надходив князь Василь.

Стефан одійшов од гурту і пішов у сумежну світлицю, шепнувши своїй жінці:

— Треба нам поговорити.

Жінка трохи згодом пішла за ним, і він сказав їй:

— Чула ти, що говорив за обідом молодий? Треба подати звістку про це і Матвієві, і седиградському князеві. Прийшов слушний час, треба щось робити, а то наложимо своїми головами.

— А я давно вже тобі казала, що треба починати. Тепер пильнуй тільки, щоб не впустити з рук князького трону, бо він сам тебе на себе кличе,—відказала жінка.

Стефан боязько озирнувся:

— Мовчи, Бога ради!—пошепки сказав він.—Не так це легко, як тобі здається. Вороги перепшкожують мені.

— А ти заздалегідь збудься їх,—теж пошепки порадила жінка.—Ти маєш силу, князь тебе слухає, от і прочисть собі шлях.

Обличчя в неї стало таке хижє, що Стефанові аж самому страшно стало.

— Я не Радул,—сказав він.

— Не можна досягти влади, не переступивши через трупи,—відказала жінка.

Наслідком цієї розмови було те, що через

якийсь час великий скарбник і ще кілька бояр утерали князеву ласку і їх навіть суджено: скарбника за те, що ніби він потратив на себе скарбові гроші, хоч цього зовсім не було; а на інших теж вигадано якісь небувалі провини. Всіх їх скинуто з посад і віддалено від князького палацу; а замість їх настановлено тих, яких порадив логофет Стефан Бурдуц.

VIII. Кінець щастю.

Надходив Великдень. У Суботові в гетьманській господі готувалися до великого свята. Гетьман любив святкувати з усією сем'єю, і вже приїхали дві заміжні дочки його. Всі жінки в господі були заклопотані, всі мали роботу. Треба було і понапікати, і понасмажувати, і писанок понаписувати, і крашанок понакрашувати. Висока, ставна весела пані гетьманова давала всім порядок. Коли це вгледіла вона, що пляхом до Суботова жене верхівень. Пані Ганна вийшла з хати і, захищаючи рукою очі від сонця, дивилася, хто їде.

— Та це Тиміш!—дивуючися сказала вона.— Чого ж це він жене та ще так швидко. Мав же ще сьогодні побути в Чигирині, а тільки завтра сюди прибути.

Тим часом Тиміш уїхав у двір, скочив з коня і, доручивши його козакові, підійшов до маचухи, привітався і спитав:

— А батько де?

— Спочиває,—відказала пані Ганна.

— А Локсандра?

— І Локсандра лягла спочити, бо чогось трохи нездужа.

Тиміш постояв трохи, не знаючи, куди ж спершу йти,— до батька, чи до жінки. Потім сказав махусі:

— Маю пильну справу до батька. Чи він у добромu гуморі?..

Пані гетьманова всміхнулась:

— Коли ж він тепер буває в добромu гуморі? Усім нам упадає від його.

Тиміш скривився.

— От лихо!—сказав він.—Ну, та все ж я мушу з ним говорити.

Мачуха знову всміхнулась:

— Ну, тобі не страшно, бо до тебе він завжди добрий,—сказала вона і пішла в пекарню.

Там серед жінок стояла й Локсандра, що оце тільки встала і прийшла в пекарню. Вона неодмінно хотіла сама спекти паску Тимошеві, то зовні обіцялися вчити її. Тепер вона прийшла місити тісто і вже засукала рукава, як у пекарню ввійшла гетьманша і весело сказала Локсандрі:

— А я гарну новину тобі принесла.

Локсандра пильно глянула на неї і скрикнула:

— Тиміш приїхав?!..

І вже хотіла бігти, але гетьманша спинила її:

— Не біжи: він тепер у батька, про справи якісь говорить.

Засмучена трохи Локсандра взялася місити паски... Тимоша вона побачила вже аж за обідом. Він був не такий, як звичайно і вона спитала:

— Що тобі? Ти нездужаєш?

Тиміш одказав, не дивлячись їй у вічі:

— Ні; втомився трохи, їдучи.

Гетьман теж був невеселий і стурбований.

— А до тебе сестра твоя їде, —сказав Тиміш, сівши біля Локсандри.

Локсандра з несподіванки аж ложку випустила з рук. З того часу, як вона одружилася з Ти-

мошем, княгиня Радаєвичова ні одного листа їй не написала, навіть з одружінням не повіншувалася. Локсандра думала, що сестра зовсім одцуралася їй, а тепер кажуть, що вона їде до неї в гостину. Локсандрі стало і радісно, і страшно. Чого страшно, вона й сама не знала, але здавалося їй, що так просто в гостину сестра до неї не прийшла б, а щось єсть тут таке, чого їй не кажуть.

— Де ж ми помістимо таку пишну пані?—спитала гетьманша.—З нею мабуть такий почет та стільки челяді наїде, що в нас і місця їм не вистачить.

— Вона їде сама-одна,—відказав Тиміш.

Локсандра алякано глянула на його.

— Сама-одна?—спитала вона. І враз якась думка блиснула їй у голові і вона швидко додала:

— А про батька ти нічого не чув?

Тиміш украй збентежився і, не знаючи, що сказати, почав ніби кашляти: потім одвернувся од жінки і сказав похапцем:

— Не знаю, не питав...

Гетьманша зрозуміла, що Тиміш чогось не хоче сказати Локсандрі. І хоча їй теж дуже хотілося знати, що сталося, з чим він криється, але вона швидко почала розмову про инше, почала розповідати Тимошеві, що робилося в Суботові без його, то що.

Пообідавши, жінки пішли з хати, zostалися тільки гетьман із сином та Виговський.

— Ну, сину, прив'язав ти мені камінь до шиї,—сердито сказав Богдан.

— А що сталося?—спитав Виговський.

— А те сталося, що тесть його не вміє на троні своєму всидіти, так я повинен йому на поміч війсьсько послати. А в мене в самого тепер ляхи на шиї сидять. Другий зять, найясніший князь, пальцем не поворухне, щоб тестеві допомогти, а

козак, бач, мусить із шкури лізти та йому поміч давати. І чого ще ота княгиня їде сюди?—спитав Богдан.

— Хоче прохати, щоб ви допомогли її батькові—сказав Тиміш.

-- Та ти її саму бачив?

— Ні, я бачив пана Загоровського. Князь Радзивил думав послати його до вас, хоче помирити нас із Польщею.

— Схаменулись!—сказав сердито Богдан.—Забув вельможний князь, як хотів мене з світу звести,—тепер уже иншої співає. Ех, Тимоше! Як би ти, то показав би я отим князям, що то єсть гетьман український! Та й її жалко!—кивнув він головою в той бік, куди пішла Локсандра. — Ну, любачимо, що далі буде!—додав він і пішов зати.

Другого дні приїхала княгиня Радзивилова з днієм покоївою та з гайдуком. Її привітали в Суботові з великою шанобою. Побачивши княгиню Гетьмана, страшно здивувалася. Вона звикла думати про його, як про якогось козака-неотесу, а любачила освіченого, розумного, дотепного на слово, добре вихованого лицаря, що поводився не гірше за блискуче польське панство. Привітавши княгиню в „суботовському замку“, як жартома називав гетьман свою оселю, її запрохано в їдальню до хліба-соли. На столі стояли всякі пісні грави. Сівши княгиня за стіл, відразу почала розмову про свої справи. —

— Пан гетьман, звісно, знає, чого я приїхала,—казала вона, не помічаючи, що Тиміш показує їй, щоб не говорила тепер про це.—Я приїхала прохати в пана гетьмана ласки і сподіваюся, що прохання моє не буде марне.

Почувши це Локсандра, зблідла, затремтіла і, копивши сестру за руку, скрикнула тремтячим голосом:

— Скажи мені!.. Батько... батько...

Вона не доказала і зомліла.

Всі посхоплювалися. Локсандру однесено в її світлицю і сестра з Тимошем zostалися біля неї.

— Вона нічого не знала?—спитала княгиня.

— Не знала, ми не казали їй,—одказав Тиміш.

— Ну, що ж мавш робити? Раніше чи пізніше вона мусила ж довідатися,—зітхнувши сказала княгиня.—А що ж пан гетьман каже? Чи згожується він допомогти батькові?

— Думаю, що все впорядкується як треба,—відказав Тиміш.—Пані княгиня сама поговорить із батьком...

У цю хвилину Локсандра розплющила очі, глянула на обох і стиха промовила:

— Не ховайтесь од мене: мені ще тяжче, що я нічого не знаю.

Тоді княгиня коротенько розповіла, що Матвій Басараба з Ракочієм у вербну неділю підступили з військом під Ясси так несподівано, що князь Василь насилу встиг утекти з сем'єю в Польщу в Кам'янець до молодого Потоцького. Кажуть, що Басараба настановив молдавським князем Стефана Бурдуца; але певного ніхто нічого не знає.

Вислухавши все, Локсандра підвелась і сказала:

— Чуло моє серце, що сталося якесь лихо. Як почула я, що ти сюди їдеш, то зараз догадалася, що батька нещастя спіткало. Бо без цього ти ж і не здумала б про мене,—додала вона гірко.

Княгиня почала виправдовуватися:

— Я завсігди про тебе думала, але чоловік мій не дозволив би мені з тобою бачитися. А тепер усе відмінилося. Януш сподівається прихилити сейм до гетьмана; а як йому пощастить помири-

ти козаків із поляками, тоді ніщо не заважатиме нам бачитися. А надто, як що пан Тиміш верне батькові нашому трон князівський.

Локсандра здригнулася:

— А чого ж Тимошеві йти в Молдаву? Гетьман може туди послати своїх полковників...

— Ти сама не знаєш, що говориш,—сердито сказала княгиня.—Неодмінно Тиміш мусить вести військо, бо вся Молдава певна, що тільки він зможе визволити її, а мультавці тремтять, зачувши його ім'я.

Бідна Локсандра! Їй так тяжко було розлучитися з чоловіком, знати, що його можуть убити або взяти в бран. Вона тяжко-тяжко зітхнула і подумала, що як би то гарно було, як би Тиміш не придбав собі такої голосної слави і мультавці не так боялися його.

Тиміш пригорнув її до себе і сказав:

— Голубок моя, не журися! Я швидко вижену з Молдави того товстого пройдисвіта, що сів там на князькому троні. Посадимо знову на трон твого батька. повоюємо Мультанську землю. і я покладу тобі до ніг князьку корону.

Локсандра трошки всміхнулася.

— Дай Боже, щоб твої слова справдилися!—сказала вона.—Але серце так ние! Як би моя воля, то не пустила б я тебе воюватися.

— Ну, коли одружилася з козаком, то звикай і в походи раз-у-раз виражати,—сміючися сказав Тиміш.

Знала Локсандра, що треба до того звикати, але все ж так їй було тяжко, так тяжко, що всю ніч сон не склепив їй очей.

Княгиня пожила в Суботові кілька день і зуміла досягти того, чого хотіла.

Зараз після Великодня Тиміш з полковником Федоренком рушили в Молдаву, ведучи дванадцять тисячів війська: козаків і татар.

ІХ. Не пощастило.

У Яссах було весело й людно. Тиміш Хмельниченко таки допоміг тестеві: той удруге став князем у Молдаві і бучно святкував цю подію. Він не жалував грошей, упоряджував бенкети для народу, турнири і всякі інші прища і всюди бував сам із жінкою та з Тимошем. Не всі, звісно, бенкетували та веселились: чимало було й таких, що плакали та журилися за рідними та близькими, що загинули від катівських рук, бо князь Василь щиро винищував своїх ворогів або тих, кого вважав за ворогів: а замість їх оточив себе иншими, певнішими, на його думку людьми. Тиміш дуже величався:

— Оце по нашому, по козацькому, зроблено,—вихвалявся він,—прийшов і побідив, навіть не роздивившись добре—кого.

Нап Тиміш повершив самого Цезаря,—глузливо завважив пан Кутнарський.

— То собі Цезарь, а то собі я!—відказав Тиміш насупившись і сердито поглядаючи на пана Кутнарського. Не любив він його, та й було за що.

Набенкетувавшись в Молдаві, козацьке військо рушило в Мультанську землю і пішло, палючи й руйнуючи, не милуючи нікого. Назустріч вийшла частина війська мультанського, але козаки знищили його. Тоді Матвій Басараба наважився сам вести в бій і своє військо, і те, що пристав йому седмиградський князь Ракочі.

Вороги зустрілися край річки Яловиці. Князь Матвій обкопався і зміцнив свій табор. Козаки отаборилися так, як звичайно це робили. Матвієве військо дуже перелякалось, побачивши, що козаків і татар значно більше, ніж їх, Але Матвій заспокоював їх.

— Не бійтеся!—казав він.—Не в тім сила, скільки війська, а в тім, яке воно!

Тимошеві хотілося якомога швидше почати бій. Нарешті частина його війська: козаки, татари і молдаване кинулись на ворожий табор. Та цього разу не пощастило: вороги так люто боронилися, що довелося повернути назад. Князя Матвія поранено в ногу. Рана була дуже болюча, та він не покинув бою, і скоро тільки рану зав'язано, зараз же сів на коня і знову став на чолі війська.

Надходив уже вечір, а бій усе не припинявся і не можна було вгадати, хто переможе, бо то козаки брали гору, то мультаңці. Бій ставав усе лютіший, і нарешті видко стало, що переможуть козаки. Коли це раптом насунула грізна чорна хмара і лив дощ такий, наче річка потекла з неба. Хмара тільки краєчком зачепила Матвієве військо, а вилилася вся над Тимошевим. Така страшна була злива, що вода валяла коней додолу. Молдаване перші кинулися тікати, а за ними татари. Тільки козаки не тікали. Нарешті дощ почав стихати. Тоді Матвій кинувся на змучених козаків, і вони вже не змогли встояти. Мультанці взяли в бран зо дві тисячі козаків та кілька тисячів молдаванів. Забрали вони і весь табор Тимошів.

Князь Василь, Тиміш, Носач, Пушкар та Федоренко втекли в Галац. Тиміш зараз же послав гінця в Ясси до господарші, щоб вона рятувалася. Господарша зібрала всі свої скарби і послала їх у Сочаву, а вночі поїхала туди й сама з своїм малим сином Василем та з кількома певними людьми. Князь Василь поїхав до турецького султана прохати помочі, а Тиміш поїхав на Вкраїну, сповістивши господаршу, що він прибуде скоро з новим військом.

Х. Сумні передчуття.

Локсандра з великим непокоєм дожидала звісток з Молдави, але їх не було. Гетьман теж турбувався і посилав гінців довідатися, що діється; але вже три гінці як поїхали, то й не вернулися. Коли це одного дня знялася курява на шляху—то Тиміш вів недобитки свого війська. Тяжким болем заболіло серце гетьманові за козаками, як довідався він, що стільки їх полягло, бо й тих, що в бран забрано, всіх життя позбавлено.

— Батьку, ти дозволь нам знову піти туди помститися,—прохав Носач.

Але гетьман нічого не сказав і, сумно похиливши голову, пішов у свою світлицю.

— Де ж тепер батько мій?—допитувалася Локсандра в Тимоша.

— Поїхав до турецького султана прохати погони.

— А мати?

— Втекла в Сочаву.

Локсандра зітхнула і пригорнулась до чоловіка.

— Тимоше!—пошепки несміливо сказала вона.— Ти вже не поїдеш туди?

Тиміш не так зрозумів її питання і почав заспокоювати:

— Не турбуйся, рибонько! Я так їх не покину: прохатиму батька, щоб зібрав військо і піду визволяти.

Локсандра злякалася.

— Та чого ж тобі самому йти?—швидко озвалася вона.— Можна ж їм військо послати.

— А ні, серце, так не можна! ~~Т~~ **Т** ж твій батько і твоя мати, що була до ~~тебе~~ така, як рідна матінка. Мені здалося, що ~~ти~~ **ти** хочеш, щоб я сам вів військо їх визволяти.

— Ой, голубе! Я так намучилася без тебе і несила моя вже тебе туди пустити. Серце недобре щось чує... Через батька мого багато крові литося... І сліз багато... От через те йому й не щастить тепер... І я не хочу, щоб і ти з ним покутував, і це пушу я тебе туди. Іду до батька Богдана і попрошу, щоб не послав тебе...

— Серце моє! Не можна так! Я слово їм полав; а козацьке слово—певне!

— То можна ж їм військо послати. Хиба мало в вас полковників?

— Ні, не можна. Я обіцяв сам привести військо, то й мушу так зробити.

— Та кому ж ти обіцяв?

— Батькові твоєму та мачусі; я послав до неї гінця в Сочаву, щоб вона там сиділа, а я прийду й визволю.

Локсандра нічого вже на те не сказала...

Другого дні вранці Тиміш пішов до батька. Богдан сидів за столом і писав.

— Батьку, як же тепер з Басарабою буде?—не сміливо почав Тиміш.—Не можна ж так йому попускати!..

— Бачиш, сину, як би ми з тобою були розумніші, то не родичалися б із тим молдавським вовком... Ну, та вже тепер того не вернемо. А честь козацьку на наругу віддати не можна. Оце пишу листа до султана турецького, щоб дав він військо твоєму тестеві. А тобі дам козаків. Багато не можу дати, бо в самого ляхи на ший сидять, а тисячів із вісім дам... І Федоренка з тобою пошлю. Султан мене послухає, то з татарами ви запевне поб'єте Басарабу.

— Спасибі, батьку!—низько вклонившись, подякував Тиміш.

— І що швидче рушиш у похід, то краще,—казав Богдан.—Щоб не встиг Басараба великого

війська зібрати. А як поб'єш, то й сідай на мультанський трон,—сили стане в нас, щоб на йому всидіти. А горлиці твоїй доведеться ще понудгувати без тебе!—додав він, усміхаючись ласкаво.

Тиміш і собі всміхнувся.

— Одружилася з козаком, то вже мусять привикати чоловіка в походи виряжати.

— Коли ж думаєш рушати?

— Та мені що швидче, то ліпше, бо й сон мене не братиме, аж поки віддячуся Басарабі.

— Гаразд, сину! Але треба доладу все зробити. Мусиш допильнувати, щоб і коні були добрі, і зброя. Пороху беріть утрое більше, ніж тоді. Со-
чаву я знаю, добра там фортеця... Зачинитесь у їй та й будете ворогів одбивати. А там наспіють татари, тоді й вийдете на бій у поле... Ну, хай Господь помагає тобі, сину! Иди, берися до діла, сам усього пильнуй!..

Тиміш подякував батькові ще раз і пішов.

Бідна Локсандра тяжко журилась. Вона розуміла, що Тиміш повинен додержати слова; їй подобалось, що він такий одважний, такий сміливий: та в той же час страшні передчуття в'ялили їй серце. Їй хотілось, щоб хоч тепер він частіше бував біля неї, а він раз-у-раз ішов до козаків пильнувати, як вони лаштуються в похід. Вона докоряла йому, але він мало зважав на її докори.

— Не, журись, дочко!—розважала її свекруха.—Така вже наша доля жіноча.

Та ті розважання ще дужче засмучували Локсандру: вона гірко плакала, силкуючися ховати свої сльози.

Настав і день від'їзду. Тиміш стояв перед Локсандрою ставний, чепурний з pistolsями та з кинджалом за поясом, з рушницею за плечима. Ніколи ще наче не був він їй такий гарний та любий, як тепер!

— Тимоше! сонечко мое, відратонько моя! — скрикнула Локсандра, пригортаючись до його, — не пущу я тебе! Запашастять тебе там!

Тиміш міцно пригортав її і благов:

— Не засмучуй мене, кохана моя, бо її так мені тяжко від тебе од'їздити!

І такий жаль обгорнув його. Жалко стало покидати і хату батьківську, і рідних, а найжальніше розлучатися з дружиною коханою. Аж злякався Тиміш того жалю великого, що обгорнуло йому душу і мерщій пішов од жінки. Вийшовши на рундук, він побачив, що джура його дивиться на ногу коневі.

— Що там сталося? Чого ти дивишся? — спитав Тиміш.

— Кінь роскувався, — відказав джура. — Вчора підкований був, а сьогодні роскувався. Недобре це щось віщує.

— Ще що вигадай! — сердито скрикнув Тиміш. — Щоб зараз же кінь підкований був!

Всі посідали в світлиці. Локсандра сиділа біля Тимоша і не спускала з його очей.

Скоро приведено підкованого коня. Тиміш попрощався з усіма, скочив на коня і поїхав туди, де вже дожидали його козак.

XI. Під Сочавою.

Мало не місяць уже Сочава була в облозі.

Був гарний ранок. Сонечко сходило, і козаків вже повставали і кожен брався до свого діла: гарматні поралися біля гармат, а інші теж обглядали свою зброю, поралися біля коней то що. Тиміш наглядав скрізь і всім давав порядок. Господарша теж устала ще вдосвіта. Темними осінніми ночами не спалося їй, все здавалося, що вороги несподівано напали, і вона рада була, як розвид-

нялося. З ранку до вечора вона працювала: сама давала всім харч, допомагала доглядати хворих і поранених, розважала їх. Тяжко було їй бачити, що харчів усе меншає, а здобути немає звідки; що хворих усе більшає, що військо знесилюється. А тут ще нове тяжке лихо спіткало: вороги переняли воду, що проведено було в Сочаву з річки Серета і довелось брати негарну смердючу воду з колодязів.

Сьогодні господарші ще тяжче було на серці, ніж звичайно і вона нетерпляче дожидала Тимоша й полковників, що мали прийти свідати. Сумно подивилася вона на вбогий сніданок. Хоч і варив його князів кухарь, та з того не став він смашніший, бо хоч як вари мамалиґу, а як до неї тільки й присмаки, що дрібочок соли, то смашна вона не буде. Ото ж така нісчимня мамалиґа й стояла на столі, а запивати її мали смердючою водою, трішечки закрашеною вином.

Нарешті господарша побачила, що йдуть її щоденні гости. Попереду йшов Тиміш із Федоренком та з иншим отаманням і про щось палко розмовляли. За ними йшли писарь Тимопів пан Доброшевський та пан Кутнарський. Колишні приятелі тепер знову помирились і приятелювали наче ще дужче, ніж поперед. Господарша пішла назустріч гостям.

— Може які новини є?—спитала вона.

— Гарних немає, а погані є,—відказав Федоренко.

— А що ж там?—спитала княгиня.

— До ворогів потуга прийшла: князь Вишневецький лядське військо до їх привів.

Бідна господарша жажнулася, почувши таку новину.

А тим часом пани Доброшевський та Кутнарський, идучи позаду, жваво розмовляли,

— Кажу ж панові, що погане наше діло,—упевняв Кутнарський.—Не минемо шибениці, бо князь Дмитро не простить панові його служби козакові. Та й мені впаде за одним заходом.

— Чого ж панові здається, що неодмінно князь Дмитро буде переможцем? Ми ще місяць зможемо викренити, а тим часом прийдуть татари, і тоді ми виграємо справу.

— Пан зовсім як мала дитина,—росердився Кутнарський.—Невже пан думає, що князь Дмитро прибув сюди, щоб цілий місяць дожидати, поки прийдуть татари? Він зараз же почне шукати змоги помститися Тимошеві за Локсандру, і він знайде змогу,—хай пан тоді згадає моє слово.

Кутнарський так злорадно це сказав, що Доброшевський аж вразився і глянув на його з-під лоба.

— Здається, пан радий був би, як би князь Дмитро знайшов тую змогу,—похмуро сказав він.

— А чому ж би мені й не радіти?—похопився Кутнарський одказати.—Не велика втіха сидіти в цій пастці. І через кого ж? Через бабу та через неотесу-козака. Як би я зміг, то зараз утік би звідси.

— Пан не жартує?—похмуро спитав Доброшевський, піднявши брови вгору. Це він робив тоді, як дуже був схвилюваний.

— Ні трохи не жартую...

— Так я ж маю сказати панові, що пан...

Доброшевський не доказав, махнув рукою і пішов швидче, наздоганяючи тих, що йшли попереду. А Кутнарський остався трохи позаду, поманив пальцем чорнявого хлопця, що никав у дворі, нишком ткнув йому в руку папірець і сказав:

— Зараз біжи до Янкеля і скажи, що це треба передати,—тут ~~написано~~ кому. Хай хоч передеться, а передасть,—чуєш?

Ще не доснідали, як прибіг козак і сповістив, що з польського табору прибув посланець. Усі пішли на шанці. Тиміш радився з Федоренком та з княгинею, чи пускати посланця в фортецю, чи не пускати.

— Не пускай, батьку,—радив Федоренко,—нащо давати йому роздивлятися? Краще виїхати до його на той бік за шанці.

— Спитаємо спершу, чого йому треба,—порадила княгиня.

Послано спитати посланця, чого він прийїхав.

— З листом од найяснішого короля,—відказав посланець.

Королівського посланця годилося прийняти в фортеці з належною пошаною. Його проведено до замку, але так, щоб він не дуже міг роздивлятися навкруги. Княгиня вбралася в свої князівські убори, на голову наділа корону і сіла в великій залі на високому кріслі замість трону. Навкруги стояв почет. У залу приведено посланця.

Посланець, пан Маховський, подав господарші королівського листа. Господарша почала його читати, і гнів та погорда відбилися їй на обличчю.

— Король польський велить мені здати Сочаву князеві Вишневецькому; але він забув, що Молдава ніколи не була йому підвладна, а велити можна тільки своїм підвладним,—сказала вона.

— Найясніший король не велить вашій ясновельможності, а тільки радить,—одказав Маховський.—Він має жаль до тяжкого становища вашої ясновельможности і всіх, хто тут бідує з вами, і показує на єдиний спосіб вийти з того становища.

— Прошу вас подякувати найяснішому королеві за його жаль до нас, але нам його жалю не треба: ми викрепили в облозі вже два місяці, викрепимо й ще два, як що треба буде. Гетьман з

військом уже наближається до нас, та й татари не забаряться. І нам дивно, що король має нас за страхополохів,—сказала посланцеві господарша.

Він хотів був щось сказати, але господарша перепинила йому мову.

— Проведіть пана посланця, авдієнція скінчилася!—звеліла вона і вийшла з зали в свої покої, не давши панові Маховському навіть попроситися. Так він і поїхав ні з чим.

Пан Доброшевський увесь день пильнував свого приятеля і ввечері побачив, як до його підбіг чорнявий хлопець і дав йому клаптик паперу. Пан Кутнарський швидко перебіг очима те, що було написано на папері, тоді викресав огню і спалив папер. „Погане діло“,—подумав сам собі пан Доброшевський, —„щось він недобре замишляє. Мушу пильнувати“.

Вночі урядили виправу з фортеці. Тихо, тихо кралися козакки поміж густими чагарями, у високій траві. А трохи вбік од їх по-над проваллям плазували двоє людей: один попереду, а другий ступнів на тридцять позаду. Передній усе дужче одлазив убік од козаків, а задній ліз його слідом, тільки пильнував, щоб передній його не помітив. Коли це там, де провалля підходило до невеличкого болота, заржали коні. Передній скочив на рівні ноги і кинувся до купи дерев, що росли край болота. В ту ж мить задній погнався за ним і схопив за комір.

— А, зраднику!—скрикнув він:—я так і знав, що ти намислив тікати!

Але пана Кутнарського не так легко було піймати. Він ростебнув кунтуш, випорснув із його і побіг, стрельнувши назад на пана Доброшевського. Куля влучила Доброшевському в ліву руку, але він на те не зважив, а такі знову побіг наздоганяти Кутнарського. Та не наздогнав, бо

той скочив на коня і поскакав до польського табору. В ту ж мить почулося стріляння й галас з другого боку: то козаки напали на ворожий табір, як там спали. Вони похапцем зопсували кілька гармат, захопили, що змогли, постріляли й порубали чимало ворогів і, стріляючи назад, подалися до фортеці, де вже спущено було їм міст і одчинено браму. Пан Доброшевський затулив свою рану і теж побіг до фортеці, не зважаючи на кулі, що дзичали навкруги.

— І який же я нещасливий!—бубонів він.—Раз на віку хотів щось добре зробити, та й то не пощастило. Тільки скалічився...

— Агов, пане писарю!—скрикнув Тиміш, що стояв за брамою. — Ти відкіля? Як ти тут опинився?

Пан Доброшевський нічого не сказав, тільки показав рану.

— Оттакої! То це ти в бої був?—здивувався Тиміш.—Ну, біжи ж до лікаря, хай гоїть тобі рану. Гаразд, що тепер немає чого писати!—пошуткував він.

Пан Доброшевський пішов до лікаря. Поранено його злегенька: куля пробила рукав, а руку тільки трошки зачепила. Лікарь зав'язав рану і звелів панові Доброшевському лягти, а ввечері господарша з Тимошем прийшли його провідати.

Доброшевський розповів усе, що сталося. Думавши, що Кутнарський хоче зрадити, він увесь час пильнував його, і як той уночі вийшов нишком із козаками, то й він поліз за ним назирці, а потім Кутнарський таки втік.

— Недобре це!—скрутнувши головою сказав Тиміш.

— Еге, недобре,—сказала й господарша.—Треба поставити більш вартових і пильнувати, щоб і миша не мала змоги вскочити в фортецю, не то людина.

— Миша не вскочить, а птиця перелетіти може,—сказав пан Доброшевський.

— До чого тут птиця?—спитав Тиміш.

— Я невен, що голуби приносили листи панові Кутнарському і від його односили до поляків, бо як же б інакше потрапив до його той лист, що я вчора в його бачив. Видима річ, що він листами вмовлявся про свою втечу, бо де б же взявся кінь?

— Хто ж тут може мати таких голубів?—міркував Тиміш.

— А Янкель!—скрикнув Доброшевський,—треба взяти і його, і сина його Йохеля, то може про щось і довідаємось.

Тиміш зараз же послав по Янкеля та по його сина, але було вже пізно: Янкелева халупчина стояла порожня. Мабуть уночі, як ішли з фортеці козаки, то якимсь вискочили й вони і подались до ворогів.

ХІІ. Смерть. —

Козаки отаборилися в фортеці на великому майдані під шанцями, що захищали їх од ворожих куль. Тимошів намет стояв на другому кінці, осторонь од табору, і не було йому ніякого захисту від куль. Але Тимошеві було про те байдуже; на кулі він не зважав і ні за що не хотів жити в замкові, хоч і як умовляли його полковники та господарша.

Минуло кілька день після того, як утік Кутнарський. Вранці Тиміш вийшов з намету і сів на примостці.

Ранок був холодний і ясний. Сходило сонце і червонило промінням і Тимошів намет, і його самого, і табор козацький. Козаки пороспалювали багаття і грілися та варили снідати; вони весело розмовляли, жартували...

Тиміш сидів, кутив люльку і думав про Локсандру: що вона робить тепер, чи встала, чи може ще спить; може саме тепер згадує про його... а може плаче...

Враз щось загуло, задзичало, щось тяжке пролетіло над табором і впало біля Тимоша, і в ту ж мить і Тимоша, і його намет повило густим димом...

— Рятуйте! рятуйте!..—кричали козаки.—Бомба!.. Батька вбито!..

Кинулися до Тимоша; він лежав на землі блідий, закрівавлений і тяжко дихав. Бомба розірвалася і побила примостку, на якій сидів Тиміш і воза, що стояв недалеко. Цурпаллям поранило Тимоша в голову і в кульшу.

— Нічого, братіки, — шепотів він, — не вбило, тільки поранило... несіть швидче в замок...

На швидку руч зроблено мари, покладено на їх Тимоша і понесено в замок. У таборі zostалися самі вартові, а все козацтво рушило до замку. Там вони стали і стояли мовчки, без шапок. Багатьом по обличчю котилися сльози.

Господарша вибігла назустріч. Ця жінка, яку досі не хилило ніяке горе, за малим не зомліла, побачивши скрівавленого Тимоша.

Тиміш, побачивши її, ледві промовив:

— Живий ще... лікаря швидче...

Кинулися по лікарів. Привели кількох: жида, молдавана, двох вірменів і бабу знахарку. Всі вони обдивилися рани. Один вірмен узявся їх обмити і позав'язувати. Рана на голові була не страшна, а страшна була на кульші: великий цурпалок глибоко встромився в неї. Та ще на лихо він потрощився і довелося виймати його не відразу, а частками. Здавалося лікарям, що всі трісочки вже винято з рани, а Тиміш усе казав, що там коле. Нарешті приложили до рани якогось

зілля і зав'язали; сподівалися, що хворому полегшає; але години через дві почала його палити гарячка: нікого не пізнавав і блудив словами.

Господарша сиділа біля його; отаманувати доручила вона Федоренкові. Того ж вечора послала вона пана Доброшевського до гетьмана з сумною звісткою.

А вороги тим часом лагодилися бити на Сочаву. Князь Дмитро Вишневецький довго розмовляв з Кутнарським; після цієї розмови зібрано було на пораду все отамання. Деякі радили зараз же вести військо; а деякі казали, що треба спершу довідатися, чи зробила своє діло бомба, чи потрапила туди, куди її було призначено.

— А запевне потрапила!—впевняв Вишневецький. — Тимошів намет показав нам чоловік, на якого цілком можна здатися. Він не раз робив нам великі послуги. І тепер він прийшов до нас із Сочави і добре знає козацький табор.

— Але може козацького отамана не було поблизу, як упала бомба?

— Це досить далеко, і я не можу впевняти, що добре роздивився; але Кутнарський показав мені козака, що сидів біля намету, і мені здалося, що то Тиміш. Потім у таборі счинилася метушня, всі побігли до замку... запевне як що не вбито його, то поранено...—впевняв Вишневецький.

Але все ж його бажання не вволили. Врадили не поспішати, щоб через поспіх не зопсувати справи, а добре приготуватися і тоді вже йти з певною надією здобути Сочаву.

А бідному Тимошеві все гіршало: нога набрякла, рана почорніла; він блудив словами і стогнав та вився на ліжкові з нестерпучого болю. Господарша сама доглядала його; і рідна мати не

доглядала б краще свої дитини. Сама знеможена, побита гіркою долею, вона ще знаходила в собі силу і вдені, і вночі піклуватися про хворого, все робила, щоб йому було краще, щоб хоч полегшити йому тяжкі муки.

Третього дні хворий опритомнів. Обличчя йому зблідло і схудло, ніс загострився, очі блищали. Увійшов Федоренко. Княгиня встала і сіла на ліжку в ногах, а Федоренко сів на її місці біля Тимоша. Тиміш глянув на свого товариша, всміхнувся і сказав:

— Прощавай, друже! Смерть іде по мене...

— Не вигадуй, батьку! Гріх так говорити! Тобі вже полегшало, то Господь допоможе і зовсім цуваєш.

— Ой, гарно було б одужати,—промовив Тиміш зітхнувши.—Не хочеться вмірати... І Локсандру жалко... і мати-княгиня до мене така добра... А так чую, що вму... Прости, товаришу, коли чим скривдив тебе!... Не згадуй лихим словом!..—Він простяг одну руку Федоренкові, а другу господарші.—І ви, мамо, простіть, не згадуйте лихом! І спасибі за вашу ласку... Локсандрі скажіть, що я завжди про неї думав і на тому світі не забуду її... А батькові скажіть, що я вмер, як добрий козак... і хай простить мені, коли чим проступив проти його... Усіх прошу простити мене і не згадувати лихим словом...

Він дуже знемігся і замовк... трохи відпочивши, попрохав:

— Покличте попа...

Господарша вийшла і послала по свого попа, що жив тут же, в замку.

Трохи згодом високий, худий, старий піп увійшов до Тимоша. Господарша й Федоренко вийшли, а піп почав сповідати хворого. Після сповіді увійшли вони знову, і піп при їх запричастив

хворого і пішов. Тиміш сказав, що хоче заснути і заплющив очі. Господарша й Федоренко сиділи тихо, тихо. Прочинилися двері і в хату зазирнула Мар'яна нагадати, що вже час обмивати рани. Господарша мовчки махнула їй рукою, щоб пішла собі.

Поминуло з півгодини. Було тихо, тихо, тільки дощ із снігом порошав на дворі

Раптом Тиміш здрігнувся, випростався і широко розплющив очі.

— Смерть!—скрикнув він голосно, підвівся, простяг руки і потім знову впав на подушку...

Господарша притулила руку Тимошеві до серця. воно вже не билось...

ХІІІ. Батькове горе.

Виправивши Тимоша в Молдаву, Богдан засумував без його. Він любив свого розумного, відважного сина і пишався ним. Виринаючи його, певен був, що Тиміш не тільки визволить Молдаву, але й повоює Мультанську землю і може навіть сяде там на троні. Але в той же час серце йому стискалося, наче чуло якесь лихо, і він нетерпляче дожидав гінця з Молдави.

Скоро після Тимошевого від'їзду у Локсандри родилося двоє синів близнят—кволенькі такі. Локсандра неодмінно хотіла сама їх годувати, але не могла сама нагодувати обох, то довелося ще взяти мамку-козачку. Слабенькі дітки були непокійні, то Локсандра, хоч і сама слаба, не відступалася від їх. Спершу гетьманша вмовляла її:

— Не муч ти себе так! Мамка краще за тебе знає, що їм робити, краще за тебе догляне їх. А ти пожалуй свого здоров'я, а то приїде Тиміш, то й перелякається, бо ти як з хреста знята.

Локсандра сердито поглядала на гетьманшу, а од дітей не йшла. Так і повелось, що Локсандру мало коли й бачили—вона весь час була біля своїх синів.

Одного разу ввечері до гетьманші поприходили на попряжки козачки. Чимало їх було і веселий гомін сповняв світлицю. Коли це раптом застукано в браму і на дворі загавкали собаки. Веселий гомін стих і гетьманша послала довідатися, хто стукає. Незабаром стало відомо, що приїхав гінець із Молдави і що Тимоша поранено. Всі заметушилились. Гетьманша звеліла покликати гінья в світлицю.

Увійшов пан Доброшевський. Такий він був негарний із себе, такий незграбний із своїми довгими руками та ногами, що деякі молодіці не могли не всміхнутися. Пан Доброшевський незграбно вклонився і попросив швидче сказати про його гетьманові.

— Зараз пошлю гіньця по його,—сказала гетьманша,—а пана прошу тим часом не погребувати нашим хлібом-сіллю і повечеряти, бо певне пан здорожився, то треба підкрепитися.

Гетьманша послала гіньця в Чигирин по гетьмана, а пан Доброшевський узявся до смашної вечері, запиваючи страви старим медом та вином. Як уже він добре підкрепився і подякував за вечерю, тоді гетьманша попросила його сказати, якії вісти він привіз.

— А може Локсандру покликати? — спитав хтось. — Треба й їй послухати, бо то ж про її чоловіка.

— Вона вже спить,—сказала гетьманша,—то й хай собі спить з Богом, ще матиме час про своє лихо довідатися.

Пан Доброшевський розповів про тяжку подію, про те, як поранено Тимоша. Козачки слухали і зітхали, деякі плакали... Як пан Доброшев-

ський доказав, тоді всі сумні, поросходилилися і зажурина гетьманша зосталася сама.

Вночі приїхав Богдан із Виговським. Не той це був Богдан, що сьогодні вранці міцний, дужий виїздив із Суботова. Тепер у хату виїздов знеможений, кволий, тяжким лихом побитий чоловік.

— Галю, чула?—сказав він якимсь чужим надбитим голосом.

— Чула,—зітхнувши сказала гетьманша.

Богдан важко сів.

— Галю, йди сюди! Розваж мене, заспокой! Скажи, він же не вмере?

— А чого ж йому вмірати, серце? Він молодий, дужий,—заспокоювала гетьманша, але тремтів її голос, не було в йому певности... О

Другого дні Богдан зібрав на раду полковників та инше отамання козацьке. Вони всі були на той час або в Чигирині, або під Чигирином, бо сподівалися ж війни з ляхами, то й не важко було їх зібрати.

— Панове отамання!—почав гетьман тремтячим голосом.—Сумную вість подам я до вашої уваги. Сина мого Тимоша поранили ляхи; поранили не в чесному бої, а зрадецьким підступом. Як що ми не визволимо його, то завдадуть вони йому смерті. А смерть його, то не тільки моя втрата,—то втрата всієї України. Поможіть же мені визволити його, вірні мої друзі!

Гетьман замовк і, зіпершись на шаблю, дожидав відповіді.

Мовчки стояли козаки, тільки зирилися один з одним. Нарешті один, старий, сивий, як голуб, підступив до Богдана, вклонився і сказав:

— Іди в хату, пане гетьмане, бо нам порадити см треба.

Богдан скипів:

— Про що тут радитися?—скрикнув він.—Треба йти в Молдаву визволяти Тимоша! Не можна попустити йому там загинути! Не можна попустити ляхам насміятися з козацтва!

Як би гетьман був спокійніший, то зумів би так говорити, що полковники згоднісь би вводити його волю; але тепер йому так боліло серце, що аж у голові морочилось. Черкаський полковник Воронченко про щось палко розмовляв з кількома козаками трохи осторонь. Богдан розлютувався ще дужче.

— Чого ти по за людьми ховаєшся?—скрикнув він.—Коли маєш що говорити, то говори так, щоб усі чули!

Воронченко, високий просивий козак підступив ближче і сказав гостро:

— А те я кажу, батьку, що не годиться нам чужу країну обороняти, а свою на поталу ворогам кидати; годиться нам про себе дбати і свою країну обороняти...

Гетьман зовсім посатанів.

— А, вражі діти!—скрикнув він.—То так ви свого батька шануєте!..

І тяжка гетьманська шабля знялася над Воронченком.

Кільки козаків ухопили Богдана. Інші вхопили Воронченка, що кинувся був із шаблею на гетьмана.

Гетьман зараз же опам'ятався.

— Друзі мої! простіть мене!—благав він, кланяючися товариству.—Але ж тяжко батькові втрачати сина! Та ще такого сина! Допоможіть мені рятувати його!

— Прости й ти нас, оатьку!—кланяючися гетьманові казали козаки.

Порадившись ще трохи, ввадили йти визволяти Тимоша.

XIV. Похорон.

Господарша хотіла не казати козацтву, що Тиміш умер, поки прийде якась звістка від гетьмана Богдана. Тіло його набальзамували, вікна в тій хаті, де він лежав, позапинали і нікого туди не пускали. Федоренко сказав козакам, що Тимошеві полегшило, а щоб одвернути їх увагу од замку, зробив виправу з фортеці. Та через кілька день козацтво таки довідалось, що Тиміш умер. Обстушили Федоренка і вимагали, щоб він їм сказав правду. Федоренко мусив признатися. Тоді козацтво наважилося віддати фортецю ляхам.

В цей час у табор прийшла господарша, благала не покидати її, не віддавати фортеці. Козакам стало жалко господарні і вони заприсяглися стояти за неї до загибелі.

Поминуло ще кілька день і зовсім не стало чого їсти. Тоді козаки прийшли до замку і почали прохати господаршу визволити їх од присяги.

Господарша згодилася. Горе так її придавило, що вже їй байдуже було, чи зараз отут умерти, чи віддатися до рук ворогам.

Почали вмовлятися з ляхами. Ляхи дуже поспішались скінчити справу, бо прочули, що в Молдаву йде Богдан із великим військом. Згодилися, щоб козаки забрали Тимошеве тіло і вільно йшли на Україну.

Задзвонили дзвони по душі, одчинилася брама і сумна процесія рушила з замку. Над Тимошевою труною схилявся козацький прапор—ніс його Федоренко. Круг труни йшли козаки. Їх не зосталося й половини. Худі, похмурі, змучені вони й трохи не нагадували тих завзятих дужих козаків, що перед трьома місяцями увіходили в Сочаву. І така туга тяжка відбивалася їм на обличчю, що й вороги насамохіть почували до неї повагу.

І господарша з своїми бояринями та слугами йшла за труною. Далеко за Сочаву провела вона зятя, тричі низько вклонилася перед труною і вернулася в Сочаву.

А там уже дожидав її новий господарь молдавський, колишній логофет Стефан Бурдуц, або Стефан Товстий, як його прозвано. Він і жінка його до схочу назнушались з старої господарші; потім Стефан звелів пороспорювати ніздрі її малому синові Василю, посадити її з сином на простого воза і одвезти в якесь далеке містечко. Там вона й доживала свого нещасливого віку.

Повагом посувалася сумна процесія до рідної землі... Ось уже й межа українська... Заманячили рідні оселі... І тоді сумно загули гармати і задзвонили дзвони по душі, а люде йшли назустріч процесії в-останнє вклонитися лицареві, що поліг у чужому краї від зрадницької руки. По церквах правлено панахиди...

Тяжко сумні йшли за труною козаки і невеликі думки снувалися їм у голові:

— Ось незабаром уже й доїдемо. Що ж ми привеземо? Гетьманові труп улюбленого сина та недобитки з війська, що, йдучи в похід, марило про лицарські звияжства про славу, а вертається знеславлене, побите соромом. А батькам, матерям та жінкам принесемо звістки, що вже немає на світі тих, кого виглядають вони. Скільки сліз буде, скільки горя тяжкого!..

І никли козацькі голови, і тремтіли козацькі вуси, і несамохіть ішлося тихше; хотілося, щоб степам кінця не було, щоб геть-геть далі одсунулася тяжка хвилина...

Але що то? Кінську тупотняву чути, ніби військо йде. Процесія звернула в балку, пославши кількох козаків подивитися, що то за військо. Незабаром вернулися козаки і сказали:

— То батько-гетьман із військом.

Процесія знову вийшла на шлях і пішла назустріч гетьманові.

Побачивши сумну процесію, гетьман скочив з коня і пішов назустріч.

— Кого везете? — спитав він у передніх козаків.

Мовчали козаки, не наважувалися сказати. Тоді гетьман швидко пішов до труни. Він і догадувався, кого везуть, і сам собі боявся те сказати.

— Зніміть віко! — звелів він.

Віко знято, і Богдан побачив, хто був у труні.

— Тимоше! Синку коханий! — скрикнув він і припав до сина..

Довго лежав Богдан на труні і тихо стояло козацтво...

Нарешті гетьман підвівся і сказав:

— Господи, спасибі тобі, що не попустив синові моєму впасти у лядські руки!.. Спасибі вам, браття, що привезли його сюди!.. Занапастили його ляхи. Ходімо ж, віддячимо їм за Україну і за Тимоша, — сказав він до тих козаків, що з ним прийшли.

— Батьку, і ми підемо з тобою! — скрикнули ті, що прийшли з Сочави. — Не хочемо ми йти додому слухати тужіння. Підемо з тобою!

— Гаразд! — сказав гетьман. — Але треба кинути жеребок, кому припаде везти Тимоша.

Кинули жеребок. Ті, кому припало везти Тимоша, попрощалися з товаришами і стали біля труни. Богдан сказав:

— Як привезете в Чигирин, поставте труну в церкві і не ховайте, аж поки я вернуся.

Тоді знову припав до труни і гірко-гірко заридав. Довго дожидав Федоренко, потім узяв Богдана за плече:

— Годі, батьку! Час рушати!

Богдан підвівся, ще раз уклонився синові і пішов од труни.

Процесія рушила далі...

Задзвонили чигиринські дзвони, заревли чигиринські гармати—то Тиміш наближався до Чигирина.

Далеко за Чигирин вийшла з міста процесія зустрічати Тимоша. Попереду йшло духовенство, за ним сем'я Богданова, а за нею козацтво й народ.

Бідна Локсандра! Скільки вже ніч вона не спала, скільки сліз виплакала! як невимовно тяжко було їй іти зустрічати в труні того, з ким мала надію щасливо звікувати свій вік...

Ось уже й труна...

Зняли віко, і Локсандра побачила Тимоша. Спокійний лежав він і байдуже йому було до неї... Серце забилося швидко-швидко, а потім затихло... Локсандра зомліла, схилившись на плече гетьманши...

Труну внесено в церкву і поставлено на високий поміст. Почалася одправа.

Всі плакали, прощаючися з молодим лицарем, а козацтво з рушниць та з гармат стріляло, молодому лицареві ясу водавало.

Два місяці стояло тіло Тимошеве в церкві в Чигирині і аж перед Різдвом перевезено його в Суботів, а на третій день різдвяних свят 1653 року поховано в церкві, що збудував у Суботові гетьман Богдан Хмельницький.

Зміст.

Перша частина.

	Бн
I. В дорозі	3
II. Утік	9
III. У таборі	18
IV. Перша пригода	23
V. Не пощастило	31
VI. Суд	37
VII. Помилувано	42
VIII. Сварка	47
IX. Похід	56
X. У Лубнях	64

Друга частина.

I. У канцлера	77
II. Нова зустріч	83
III. Переможець	88
IV. У Яссах	91
V. Сватання	99
VI. Батькове обрання	105
VII. Сестри	110
VIII. Семейова рада	115

Третя частина.

I. Збираються в похід	123
II. Страшний жених	129
III. Хитрощі	135
IV. Під Батоном	142
V. Вовк у пастці	146
VI. Змовини	151
VII. Весілля	157
VIII. Кінець щастю	162
IX. Не пощастило	168
X. Сумні передчуття	170
XI. Під Сочавою	173
XII. Смерть	180
XIII. Батькове горе	184
XIV. Похорон	188
